

University of Groningen

Hoopvol en kwetsbaar. Omzien naar elkaar in tijden van corona

Alderliesten, J; Repetur, L; Ham, M; Tuinstra, J; Verharen, L

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2021

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Alderliesten, J., Repetur, L., Ham, M., Tuinstra, J., & Verharen, L. (2021). *Hoopvol en kwetsbaar. Omzien naar elkaar in tijden van corona: Impact van de coronapandemie op sociale kwaliteit van het dagelijks leven*. Movisie. <https://www.movisie.nl/publicatie/hoopvol-kwetsbaar-omzien-naar-elkaar-tijden-corona>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Hoopvol en kwetsbaar Omzien naar elkaar in tijden van corona

Impact van de coronapandemie op sociale kwaliteit van het dagelijks leven

Colofon

Auteurs: Alderliesten, J., Repetur, L., Ham, M., Tuinstra, J., Verharen, L. (red.)

Met dank aan:

Werkplaatsen Sociaal Domein: Lisbeth Verharen (lector Versterken van sociale kwaliteit HAN), Jolanda Tuinstra (lector Sociale kwaliteit NHL Stenden Hogeschool), Annica Brummel (senior onderzoeker Versterken van sociale kwaliteit (HAN) en Sociale inclusie en Wijkgericht werken, Pluryn), Ina Holtrop (onderzoeker en docent Lectoraat sociale kwaliteit NHL Stenden Hogeschool), Meike Heessels (onderzoeker en docent HAN), Femke Boerman (student HAN), Bertina Algra en Bart Sjoerdstra ((oud-)studenten Social Work NHL Stenden Hogeschool)

Movisie: Hans Alderliesten (senior adviseur), Lou Repetur (programmameider Sociale basis), Marcel Ham (hoofdredacteur Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken), Annemarie van Hinsberg (programmameider Sociale stabiliteit), Saskia Keuzenkamp (directeur Kennis en innovatie), Radboud Engbersen (expert Sociaal domein), Jan Willem van de Maat (senior onderzoeker), Ceronne Kastelein (adviseur), Evert van Rest (onderzoeker), Roos van Schaijk (adviseur Burgerbetrokkenheid), Sifra van der Kolk (communicatie)

Vormgeving: Ontwerpburo Suggestie & illusie

Foto's: cover- en hoofdstukbeelden, iStock; p. 36, Fempics

12 januari 2021

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Werkplaatsen
Sociaal Domein

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Hoofdstuk 1 * Sociaaleconomische zekerheid	9
- Wat zijn de gevolgen van de pandemie voor sociaaleconomische zekerheid?	10
- Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken	12
Hoofdstuk 2 * Sociale inclusie	17
- Wat zijn de gevolgen van de pandemie voor sociale inclusie?	18
- Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken	21
Hoofdstuk 3 * Sociale cohesie	25
- Wat zijn de gevolgen van de pandemie voor sociale cohesie?	26
- Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken	29
Hoofdstuk 4 * Sociale empowerment	35
- Wat zijn de gevolgen van de pandemie voor sociale empowerment?	37
- Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken	41
Hoofdstuk 5 * Conclusies en aangrijpingspunten	43
- Sociaaleconomische zekerheid: versterk de redzaamheid	44
- Sociale inclusie: toegankelijkheid en gelijkwaardigheid	45
- Sociale cohesie: een cruciale rol voor sociaal werk	46
- Sociale empowerment: in gesprek over verbinding en nieuwe rituelen	46
Bronnen	48

Inleiding

Door: Hans Alderliesten, Lou Repetur, Jolanda Tuinstra en Lisbeth Verharen

Begin 2020 kreeg Nederland te maken met de COVID-19-crisis; in maart ging het land voor het eerst in lockdown. Na een relatief rustige zomer stond het najaar in het teken van de tweede coronagolf en een semi-lockdown, gevolgd door de harde lockdown in december 2020. Inmiddels zijn we bijna een jaar verder en wordt er gevaccineerd, maar de gevolgen van COVID-19 zijn ook in het sociaal domein omvangrijk en voor een deel blijvend.

De coronapandemie laat zien dat een onzichtbaar virus iedereen raakt, met zichtbare en voelbare gevolgen die verder reiken dan onze fysieke gezondheid. Niet alleen het virus zelf maakt dat mensen kwetsbaar zijn, ook de (*social distancing*-)maatregelen zorgen voor uitdagingen. COVID-19 is ook een sociale crisis omdat zij mensen in de kern raakt: ben ik veilig, met wie kan ik wel en niet in verbinding staan, waar kan ik wel en niet naartoe? (Bakker-Klein & Alderliesten, 2020). Collectief wordt er verlies ervaren (Bos, 2020; Movisie, 2020b); verlies van dierbaren en voorspelbaarheid, verlies aan mobiliteit, intimiteit, inkomen, perspectief en plezier. Iedereen kan door allerlei oorzaken in een kwetsbare positie terechtkomen, maar door COVID-19 realiseren we ons meer dat het ons allen kan gebeuren.

De coronapandemie raakt niet iedereen in gelijke mate. Dat geldt ook voor de sociale consequenties en de gevolgen van de maatregelen. Veel mensen vrezen voor hun baan of inkomen. Het aantal klanten van de voedselbanken stijgt en het aantal mensen met onoplosbare schulden neemt gestaag toe. Jongeren en de horeca voelen zich niet zozeer door het virus geraakt maar door de, in hun ogen, onterechte maatregelen. Zij missen maatwerk en hebben de solidariteitsgrens bereikt. De coronapandemie zet het sociaal domein verder onder druk (SCP, 2020b). In gemeenten zullen de gevolgen heel voelbaar zijn in het sociaal domein: de verschillen in de samenleving nemen toe en er ontstaan nieuwe kwetsbare groepen (SCP, 2020a). We kunnen nog niet overzien wat de gevolgen hiervan op lange termijn zullen zijn.

Sociale basis

Tijdens de eerste, maar ook tijdens de tweede coronagolf meldden veel inwoners zich als vrijwilliger. Studenten gingen koken voor daklozen en bij de voedselbanken steeg het aantal vrijwilligers. Welzijnsorganisaties sloegen de handen ineen om samen vragen van inwoners op te pakken en in contact te komen met mensen die extra kwetsbaar zijn. Ongekende talenten en hulpbronnen werden tijdens de eerste golf blootgelegd en aangeboden in gezinnen, organisaties en bedrijven (Movisie, 2020a). Op veel plekken waren Nederlanders aan het bakken, bijles geven, opvangen, knutselen, boodschappen

en bloemen bezorgen. Mensen vonden tijdens de eerste golf online een wandelmaatje, schaakmaatje of iemand die voor hen een klusje opknapt. Tijdens de COVID-19-crisis steeg het aantal hulpaanbieders. Juist ook jonge mensen meldden zich voor het online aanbieden van diensten. Dit is een belangrijk gegeven omdat er al jarenlang grote zorgen zijn over vergrijzing van vrijwilligersbestanden. Wetenschappelijk onderzoek naar de maatschappelijke impact van COVID-19 in Rotterdam (Engbersen et al., 2020) en Den Haag (Rusinovic et al., 2020) signaleerde eveneens een toename van jonge hulptroepen. Nieuwe doelgroepen worden online bereikt, offline hulp wordt geboden aan mensen die niet digitaal hun vraag kunnen stellen. Daarnaast vindt het echte contact waar mogelijk gewoon fysiek plaats.

De COVID-19-crisis mobiliseert zo gezien de sociale basis (Verharen, 2020): inwoners, vrijwilligers, professionals, beleidmakers maar ook buurtplatforms, inwonerscorporaties, religieuze instellingen, verenigingen en bedrijven spannen zich op allerlei manieren in om tegemoet te komen aan de noden van mensen. De initiatieven vormen samen een krachtig tegenwicht tegen de moedeloosheid en het ongeduld over de genomen maatregelen, iets wat gemakkelijk op de loer ligt in deze crisistijden. De coronapandemie maakt duidelijk dat een sterke sociale basis in Nederland nodig is als de nood aan de man komt. De sociale basis is het cement van de samenleving, een weefsel van verbindingen (Pelt & Repetur, 2018). Bij de sociale basis gaat het om de aanwezigheid van informele netwerken, burgeractiviteiten en betekenisvolle relaties, onder andere tussen burgers onderling en tussen burgers, professionals, religieuze instellingen, bedrijfsleven en de overheid. In tijden van crisis is het nodig dat iedereen een sociaal vangnet heeft in die sociale basis. Dat de sociale basis er is voor de buurman met psychiatrische problematiek, het stel met een verstandelijke beperking, de vereenzaamde student, de zelfstandige zonder werk, de café-eigenaar om de hoek, het gezin uit Syrië alsook de laaggeletterde oudere in de buurt of wijk. In een buurt waar de sociale basis sterk is, is er onderlinge steun en samenwerking.

Sociale kwaliteit

Om van een sterke sociale basis te kunnen spreken, moet er aan de condities van sociale kwaliteit worden voldaan (Verharen et al., 2019). Sociale kwaliteit is de mate waarin mensen de mogelijkheden hebben om te participeren in sociale relaties op een manier die hun welzijn, capaciteiten en individueel potentieel verbetert. Het gaat om de vraag hoe iedereen in onze samenleving kan participeren op een manier die hem of haar past en goed doet en zo ook kan bijdragen aan het collectief: aan het eigen sociaal netwerk, de buurt, het dorp, de samenleving. Sociale kwaliteit gaat ook over de kwaliteit van gemeenschappen en samenlevingen die van invloed is op de kwaliteit van leven van individuen. Sociale kwaliteit staat onder druk wanneer er niet voldoende wordt voldaan aan een viertal condities. De sociale kwaliteit van een samenleving kan begrepen worden door te kijken naar deze condities: (1) sociaaleconomische zekerheid, (2) sociale inclusie, (3) sociale cohesie en (4) sociale empowerment.

1. Sociaaleconomische zekerheid is gericht op sociale rechtvaardigheid. Het verwijst naar het borgen van de basisbehoeften van de mens in zijn bestaan via mensenrechten, wetgeving en voorzieningen.
2. Sociale inclusie is gericht op gelijkwaardigheid; het tegengaan van mechanismen van uitsluiting door de responsiviteit en toegankelijkheid van groepen, gemeenschappen en systemen.
3. Sociale cohesie kent solidariteit als onderliggende waarde en duidt op samenhang op basis van gedeelde normen en waarden, (h)erkenning en respect en wederkerigheid.
4. Sociale empowerment is gericht op menselijke waardigheid tot uitdrukking komend in de mogelijkheden tot zelfbeschikking en persoonlijke ontwikkeling, ondersteund en versterkt door relaties en structuren.

(Verharen, 2017, p. 17)

Leeswijzer

In deze publicatie staan we stil bij de impact van COVID-19 op de sociale en mentale aspecten van gezondheid. We kijken naar de gevolgen vanuit de vier condities van sociale kwaliteit en delen inzichten voor beleid, praktijk en inwoners om de sociale basis in tijden waarin we met een pandemie te maken hebben, te versterken. Een sterke sociale basis is noodzakelijk om veerkrachtig te zijn, we onderzoeken in deze publicatie hoe deze sociale basis eruit kan zien.

Vanuit de vier condities van sociale kwaliteit stellen we de vragen:

1. **Sociaaleconomische zekerheid:** in hoeverre beïnvloedt de COVID-19-crisis de basiszekerheden van inwoners? ►
2. **Sociale inclusie:** is er zicht op alle inwoners en zijn zij in staat mee te doen? ►
3. **Sociale cohesie:** hoe verenigen inwoners zich in coronatijd en welke belemmeringen spelen daarbij? ►
4. **Sociale empowerment:** worden inwoners gezien, erkend en aangesproken op hun talenten? ►

Per conditie worden in de vier hoofdstukken telkens twee vragen behandeld, aangevuld met praktijk- en ervaringsverhalen:

- * Wat zien we aan gevolgen van de pandemie vanuit deze conditie voor sociale kwaliteit?
- * Wat zien we aan aangrijpingspunten in de sociale basis voor versterking van sociale kwaliteit?

In het laatste hoofdstuk (hoofdstuk 5) worden conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan om de sociale kwaliteit te versterken.

Hoofdstuk 1

Sociaaleconomische zekerheid

Door: Lisbeth Verharen, Femke Boerman en Radboud Engbersen

Sociaaleconomische zekerheid gaat over het borgen van bestaanszekerheid, via mensenrechten, wetgeving en voorzieningen. Bestaanszekerheid gaat bijvoorbeeld over inkomen, werk en wonen. Het zijn basisbehoeften in het leven van mensen. Bij velen stond deze bestaanszekerheid ook vóór de coronapandemie al onder druk. Het gaat om mensen die rond moeten komen van (te) weinig geld. Maar er zijn ook veel mensen die door de coronamaatregelen een armoedeval meemaken door verlies van inkomen en werk. Een laptop, goed werkende wifi en een goede thuiswerkplek zijn door de crisis toegetroten tot de basisbehoeften van de thuiswerkenden.

THUISBIBLIOTHEKEN IN EN OM HEERENVEEN

Omdat veel mensen thuis zitten, is er behoefte aan leesmateriaal, spelletjes of puzzels. Helaas zijn bibliotheken dicht en gaan mensen het liefst zo min mogelijk naar de winkel om nieuwe spullen te kopen. In Heerenveen schieten de 'tuinbibliotheken' en 'tuin-speelotheken' als paddenstoelen uit de grond. Op veel plekken in en om Heerenveen staan kasten en/of tafels waar je boeken en ander speelgoed mag lenen/meenemen. Vaak is de vraag of je er – waar mogelijk – iets anders voor in de plaats terugzet. De adressen van de thuisbibliotheken worden verzameld op een lijst, zodat iedereen kan zien waar boeken, spelletjes of puzzels te leen zijn (Caleidoscoop, 2020).

Wat zijn de gevolgen van de pandemie voor sociaaleconomische zekerheid?

Nieuwe kwetsbare groepen

Armoede is niets nieuws, het is structureel verankerd in onze samenleving. Wel worden door de coronapandemie nieuwe groepen extra kwetsbaar (SCP, 2020a). Denk aan de middenklasse die het inkomen verdient in de cultuursector, horeca, evenementensector en de toeristenindustrie. Ondanks tegemoetkomingen van de overheid zien zij hun inkomen drastisch dalen en onzeker is of en wanneer dit weer op het oude peil komt, terwijl de vaste lasten hetzelfde blijven. Voor velen betekent dit een armoedeval. We zien in de media de protesten van deze groepen toenemen. Zij lijken bereid te strijden voor bestaanszekerheid. Het is onduidelijk waar deze protesten toe zullen leiden, maar het zijn wel groepen in de samenleving die beschikken over de sociale netwerken en informatie om een beweging in gang te zetten.

Ook wordt iedereen die afhankelijk is van een flexibele of tijdelijke arbeidsmarktpositie hard getroffen. Opdrachten en daarmee inkomsten nemen af en onzeker is wanneer deze weer zullen toenemen. Het zijn de mensen die als eerste op een zijspoor komen te staan als er krapte is op de arbeidsmarkt. En dat in een tijd waarin het aantal zzp'ers groter is dan ooit (CBS, 2020a). Jongeren zijn oververtegenwoordigd in flexibele en tijdelijke banen. Zij zien hun bijbaantjes verdwijnen en voor degenen die net starten op de arbeidsmarkt is het moeilijk om een baan te vinden of te starten met een bedrijfje (Volkskrant, 2020). Deze onzekerheid over de toekomst, in de periode waarin je bouwt aan een toekomst, betekent een zware mentale belasting voor jongeren. Ook voor de jongeren die nog onderwijs volgen geldt: onderwijs op afstand met de onzekerheid of het volgen van dat onderwijs wel leidt tot een aantrekkelijke positie op de arbeidsmarkt. Gevreesd wordt voor een coronageneratie (Tilburg University, 2020).

De groep mensen die informele arbeid (zwart werk) verricht, vormt een kwetsbare groep omdat ze geen aanspraak kunnen doen op allerlei tegemoetkomingen. Dit geldt ook voor ongedocumenteerden. Hun inkomsten vallen volledig weg. Daarbij is het voor bepaalde groepen, zoals laaggeletterden en laagopgeleiden, lastig om deze tegemoetkomingen aan te vragen. Zij zijn aangewezen op professionals om hen hierin de weg te wijzen. Veel mensen die door de crisis de eindjes niet meer aan elkaar kunnen knopen, weten niet precies waar ze recht op hebben en waar ze hulp kunnen vinden. Zowel professionals als hulpbehoevenden weten niet altijd wat de voorwaarden zijn om gebruik te maken van voorzieningen als de Voedselbank. Daar lopen de tekorten door de flinke aanwas op. Ook zien we een flinke toestroom in de bijstand (Movisie, 2020a, 2020i).

Achterstandswijken lopen extra risico

Er is veel discussie over de vraag hoe het komt dat er relatief veel bewoners uit achterstandswijken met corona worden opgenomen. Een mogelijke verklaring is dat in deze wijken relatief meer mensen wonen met een baan die ze niet vanuit huis kunnen doen, waardoor deze mensen meer risico op besmetting lopen. Ook leeft deze groep vaak onder slechtere omstandigheden waardoor ze dichter op elkaar wonen en zich moeilijker aan de coronarichtlijnen kunnen houden. Jongeren uit achterstandswijken lopen eerder de kans om af te glijden, bijvoorbeeld doordat ze hun bijbaan verliezen, terwijl er thuis toch al te weinig is om van rond te komen en er ook niet altijd de voorzieningen zijn om mee te kunnen komen met het online onderwijs. Ook zijn ze door deze onzekere factoren vatbaarder voor complottheorieën en verleidingen uit criminele of extremistische hoek. Het maakt ook verschil of ouders in staat zijn hun kinderen te begeleiden in het thuisonderwijs. De kans dat corona bijdraagt aan een grotere kansongelijkheid is dus heel nadrukkelijk aanwezig. Dat is een zorgelijke ontwikkeling (Movisie, 2020c).

Het belang van goed wonen

Er zijn bedrijven en organisaties die de coronapandemie aangrijpen om het thuiswerken te normaliseren voor de lange termijn, dat scheelt kosten en kantoorruimte. Dit is geen goed idee. Voor werken en leren is niet alleen het hoofd nodig, maar ook het lichaam, in een omgeving die daar geschikt voor moet zijn. Niet voor niets hebben fysiotherapeuten het drukker dan ooit. De woonsituaties van mensen lopen ook nogal uiteen. Niet iedereen heeft een eigen plek in huis om te werken of onderwijs te volgen. Door de richtlijnen bewegen veel mensen minder. Wonen in een omgeving waar veel groen is en die veilig is, draagt bij aan de mogelijkheden om toch te bewegen als sportclubs en –verenigingen gesloten zijn.

Informele verbanden vullen gaten op

De overheid kan niet voorkomen dat er mensen tussen wal en schip vallen als het gaat over het borgen van bestaanszekerheid. We zien tijdens de coronapandemie dan ook dat informele verbanden – vrienden, burens, vrijwilligers – de gaten opvullen (Movisie, 2020j). Mensen doen boodschappen voor elkaar, delen soep uit, zetten een belcirkel op om eenzame buurtbewoners een hart onder de riem te steken of laten de hond voor een buurman uit. Tijdens de eerste *lockdown* werden er aanzienlijk meer hulpinitiatieven opgetuigd dan tijdens de tweede, alsof de situatie is genormaliseerd. Ook zijn veel van die initiatieven later weer verdwenen. De COVID-19-crisis vergroot sociaaleconomische verschillen behoorlijk en maakt tegelijkertijd vroegsignalering van financiële problemen lastiger. We staan als samenleving voor de opgave proactief te anticiperen op het niet verder uit de hand lopen van deze sociaaleconomische verschillen en te werken aan voldoende bestaanszekerheid voor iedereen.

BEHOEFTE AAN VERBINDING

Veilige en vertrouwde plekken dragen bij aan zekerheden in het leven van mensen. Mariska Meinen (sociaal werker Buurtplein, Doetinchem en docente Hogeschool Arnhem en Nijmegen): 'Om relaties te bouwen heb je fysiek contact nodig. Even zonder kan, maar na acht weken zag je dat mensen door het ijs gaan zakken. Juist voor kwetsbare wijkbewoners is fysieke ontmoeting noodzakelijk.'

Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken

A - Corona mobiliseert sociale basis

Een hoopvol signaal is dat de crisis de sociale basis mobiliseert. Het stimuleert mensen in hun zoektocht naar houvast om zelf aan de slag te gaan. Als de grip op het leven dreigt te verdwijnen, geeft actief worden alsnog het gevoel van betekenis te zijn. Waar mensen tijdens de eerste *lockdown* uit paniek eerder een beroep deden op allerhande voorzieningen, ontdekken mensen nu dat ze een krachtiger netwerk hebben of zelfredzamer zijn dan ze dachten (Engbersen et al., 2020). Een zetje in de rug kan al genoeg zijn; als iemand het financiële overzicht kwijt is, kan er even naast gaan zitten en samen wat zaken op papier zetten al voldoende zijn om diegene zelf weer aan de slag te laten gaan en zelfvertrouwen terug te winnen.

Organisaties slaan de handen ineen en richten allerhande platforms op waar burgers hulp kunnen aanbieden of vragen, zoals nietalleen.nl en wehelpen.nl. Veel kwetsbare groepen blijven in beeld. Er is bijvoorbeeld veel media-aandacht geweest voor daklozen en kinderen die geen onderwijs kunnen volgen. Toch zijn er altijd mensen die mogelijk van de radar verdwijnen (SCP, 2020a). Ontmoetingen die niet primair gericht zijn op hulpvragen ophalen, bieden vaak kansen om zicht te krijgen of houden op mensen die onvoldoende bestaanszekerheid hebben. Aangezien we elkaar minder ontmoeten, is het een spannende vraag wie uit beeld raakt. Denk aan allerlei opvangcentra die vaak vol zitten; waar gaan deze mensen nu naartoe, waar zijn ze?

B - Zorg voor ontmoetingsplekken die coronaproof zijn

In het algemeen zijn belangrijke aspecten om veerkrachtig te kunnen zijn onder meer: gezien worden, erkenning voor de situatie, perspectief hebben en steun ervaren in de sociale omgeving (Movisie, 2020f, h). Mensen ervaren veerkracht nooit individueel, maar altijd in de context van een krachtige sociale omgeving. Denk hierbij aan informeel bij iemand terecht kunnen, maar ook de zekerheid hebben van professionals die de weg kunnen wijzen en praktische hulp kunnen bieden, daar waar het informele sociale netwerk hierin onvoldoende voorziet. Daarbij is het belangrijk dat deze professionele organisaties in de directe omgeving aanwezig zijn. In het kader van veerkracht tijdens de pandemie is het cruciaal dat gemeenten zorgen voor 'coronaveilige' ontmoetingsplekken – denk aan buurtcentra – waar mensen terecht kunnen met hun zorgen en behoeftes. Plekken waar ze gezien worden, erkenning krijgen voor hun situatie en waar nodig praktische hulp krijgen. Perspectief hebben is door de coronapandemie een spannend punt, omdat de crisis lang aanhoudt en het einde nog niet in zicht is. Dat heeft een negatieve invloed op de veerkracht. De mentale gezondheid van mensen die bestaansonzekerheid ervaren, is daarmee een punt van zorg en aandacht.

C - Vergroot de mogelijkheden op digitaal participeren

Professionals, vrijwilligers en inwoners verzinnen van alles om medemensen in kwetsbare omstandigheden enige verlichting te brengen – een explosie van creativiteit. Beeldbellen en digitale oplossingen staan met stip op één als het gaat om alternatieve vormen van hulp en aandacht geven, zo blijkt ook uit de aanpak van eenzaamheid, dagbesteding en casemanagement van dementie in tijden van corona (Movisie, 2020b). De 'digivaardigheid' van ouderen is dan ook enorm toegenomen. Studenten stellen zich beschikbaar om hen te leren omgaan met nieuwe media. Tijdens de eerste golf ontstonden diverse platformen waar vraag en aanbod van hulp bij elkaar kwamen. Tijdens de tweede golf lijkt de hulpbereidheid iets af te nemen. Wel zien we een enorme toename van belkringen, soms beter bekend als belcirkels of telefoonbomen. Je wordt gebeld door iemand die een gesprekje met je aanknoopt, jij belt vervolgens iemand anders om datzelfde te doen, et cetera. Digitaal kunnen participeren blijkt inmiddels een wezenlijk aspect te zijn van bestaanszekerheid. Beschikken over een goed wifinetwerk en een laptop voor ieder gezinslid is daarbij onmisbaar. Sommige gemeenten hebben geregeld dat alle kinderen in de gemeente een laptop kregen, al dan niet via stichting Leergeld, zodat thuisonderwijs voor iedereen mogelijk is. Overigens maken gemeenten hierin verschillende keuzes.

LAPTOPS VOOR KINDEREN

Toen de scholen dicht gingen, kregen veel leerlingen online les. Toch is het niet zo vanzelfsprekend dat kinderen daar een laptop of tablet voor tot hun beschikking hebben. ICT'er Richard Schenkeveld besloot daarom laptops in te zamelen voor gezinnen die het niet zo breed hebben, via een oproep op sociale media. Richard vertelt aan RTL Nieuws: 'Het is een beetje uit de hand gelopen. Binnen een dag had ik al duizend *retweets* en honderden reacties.' De aanvragen voor laptops komen uit allerlei hoeken: juffen en meesters, jeugdzorginstellingen of van de ouders zelf. Gelukkig staat Richard er niet alleen voor. Hij heeft inmiddels hulp van anderen die helpen met het leeghalen en opnieuw installeren van de ingezamelde laptops. Hij heeft ook geen idee wanneer hij ermee stopt. 'Ik denk eigenlijk dat de behoefte er na deze crisis ook nog wel is.' Bedrijven en andere organisaties laten zich zien als nieuwe speler in de sociale basis. Er ontstaan nieuwe samenwerkingen tussen partijen die elkaar voor de crisis niet opzochten, zoals bedrijven die scholen helpen. ABN AMRO doneerde op initiatief van hun eigen medewerkers tweeduizend afgeschreven laptops aan kansarme kinderen zodat zij thuisonderwijs konden volgen.

D - Benoem de sociaaleconomische verschillen

De verwachting is dat de sociaaleconomische verschillen aanvankelijk groter worden, doordat velen vanwege de coronapandemie in een armoedeval terechtkomen (Movisie, 2020c). Deze verschillen moeten benoemd worden. COVID-19 kan een stimulans zijn om verhalen over deze inkomensverschillen naar buiten te brengen. Aandacht voor een zaak is vaak het begin van verandering.

Iedereen in de sociale basis, van professional tot vrijwilliger tot inwoner, kan op het spoor komen van mensen die onvoldoende bestaanszekerheid ervaren en er voor zorgen dat dit niet aan de aandacht ontsnapt. Allerlei actoren – vrijwilligers, ervaringsdeskundigen, professionals – vragen bijvoorbeeld in deze crisis aandacht voor de financiële problemen van mensen en pleiten voor ruimhartigheid bij betalingsachterstanden. Ook het besef dat studenten – de toekomstige professionals – inzicht moeten hebben in sociaaleconomische verschillen lijkt toe te nemen. In opleidingen sociaal werk is aandacht nodig voor de meer praktische en financiële ondersteuning, zodat deze professionals in de sociale basis goed toegerust zijn om mensen te ondersteunen daar waar bestaanszekerheid speelt.

E - Maak werk van werken in de wijk

De sociale basis draait voor een belangrijk deel op vrijwillige inzet en die blijkt van groot belang in deze crisistijd. Tegelijkertijd is er zorg om de duurzaamheid van de vrijwilliger-initiatieven en het risico van overbelasting van vrijwilligers. Al voor de coronapandemie ontstonden er initiatieven om enerzijds die sociale basis te versterken en tegelijkertijd te werken aan perspectief voor mensen zonder werk door betaald werk te maken van het werk in de wijk (LSA, 2020). Juist nu verdienen deze initiatieven navolging. Mensen die door de coronapandemie geen werk meer hebben, jongeren die willen starten op de arbeidsmarkt - geef hen de kans de sociale basis te versterken en zodoende te bouwen aan hun arbeidsmarktvaardigheden en een toekomstperspectief. Werk hierin samen met gemeenten en zoek samen de ruimte in de regels die er zijn.

Hoofdstuk 2

Sociale inclusie

Door: Ina Holtrop, Annemarie van Hinsberg en Bart Sjoerdstra

Sociale inclusie is gericht op gelijkwaardigheid. Het gaat dan om het bereiken en betrekken van mensen die minder mogelijkheden hebben om mee te kunnen doen aan alle facetten van de samenleving. De coronapandemie en de maatregelen om deze in te dammen vergroten het risico op uitsluiting. De uitdaging om mensen binnenboord te houden is sinds de coronapandemie des te groter, omdat mensen elkaar vanwege de maatregelen maar in beperkte mate kunnen ontmoeten.

INFORMATIELIJN VOOR OUDEREN IN NEDERLAND

Zo veel mogelijk ouderen de kans bieden om vragen te stellen over de coronapandemie of een luisterend oor te bieden, dat is het gezamenlijke doel van seniorenorganisaties KBO-PCOB en het Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten (NOOM) met een gezamenlijke achterban van meer dan een half miljoen senioren. De speciale informatielijn is in het leven geroepen voor senioren. Ze kunnen er terecht met vragen, signalen, en ook wordt er een luisterend oor geboden. Ook oudere migranten worden te woord gestaan – indien gewenst in de eigen taal – door een vrijwilliger die zelf een Caribische, Chinese, Italiaanse, Marokkaanse, Molukse, Spaanse, Surinaamse of Turkse achtergrond heeft. 'Dat ouderen terecht kunnen met hun vragen en verhalen, is heel belangrijk en nodig merken we', geeft Manon Vanderkaa, directeur KBO-PCOB aan. 'Het is mooi dat we mensen zo kunnen helpen of doorverwijzen. En in deze tijd van het coronavirus, waarin senioren een risicogroep vormen, is het van belang dat álle senioren in Nederland de informatie krijgen die ze nodig hebben of hun vragen kunnen stellen. Dus ook senioren met een migratie-achtergrond' (KBO-PCOB, 2020).

Wat zijn de gevolgen van de pandemie voor sociale inclusie?

Inclusie draait om mensen erbij betrekken die minder mogelijkheden hebben om mee te doen. Denk bijvoorbeeld aan ouderen of mensen met een beperking, die gehinderd worden door fysieke of mentale beperkingen. Of aan mensen die niet mee mogen doen op grond van herkomst, leeftijd of seksuele voorkeur. Het lijkt erop dat in het beleid en de maatregelen onvoldoende aandacht is voor de sociale inclusie van deze mensen. Het overheidsbeleid om het virus in te dammen en zoveel mogelijk onder controle te krijgen, gaan sterk uit van *one size fits all*. Al vanaf de eerste *lockdown* was er weinig oog voor het welbevinden van ouderen en bewoners van verpleeghuizen.

Bij sociale inclusie gaat het om vragen als: kan iedereen meedoen? Worden mensen gelijk(waardig) behandeld? Heeft iedereen toegang tot de informatie? Kan extra eenzaamheid en isolatie door de maatregelen voor iedereen worden voorkomen? Welke invloed heeft de coronapandemie op discriminatie? En: wat voor blijvende invloed heeft de pandemie op discriminatie en uitsluiting van groepen?

DE PARTICIPATIE KEUKEN IN DEN HAAG

Zestigers Hans en Ellen de Zoete bezorgen maaltijden voor de Participatie Keuken in Den Haag. Sinds zijn pensioen was Hans al een kleine tien jaar chauffeur voor de wijkbus. Toen hij de vraag kreeg om ook voor de Participatie Keuken te gaan rijden, hoefde hij daar niet lang over na te denken. 'Ik heb er tijd genoeg voor en mensen zijn heel blij met de maaltijden van de Participatie Keuken. Niet iedereen heeft iemand in de buurt die hij om hulp durft of kan vragen.' Ellen en Hans nemen alle tijd voor de mensen bij wie ze maaltijden langsbrengen. Ellen: 'Zij kijken echt naar ons uit. Ze zien de hele week geen mens en kunnen aan ons toch even hun verhaal kwijt. Dat is voor hen soms net zo belangrijk als het eten dat ze krijgen.'

Mensen kunnen niet alleen uitgesloten worden, maar ook zichzelf uitsluiten. Zo gaan mensen die extra risico lopen door COVID-19 vrijwillig in thuisquarantaine. Het proces van uitsluiting van bepaalde groepen wordt versterkt door het vele thuiszitten vanwege de coronamaatregelen. Uitsluiting kan ook versterkt worden doordat mensen dan vaak online zijn en zo terecht komen in een bubbel van gelijkgestemden. Er is immers veel

minder of nauwelijks ontmoeting met andersdenkenden, en door de werking van algoritmes krijg je alleen nog nieuws en filmpjes te zien die stroken met jouw denkkaders. Polarisering is een proces dat we vaak zien tijdens de pandemie.

Hier past ook een relativering. Tilburgse onderzoekers ontdekten dat de coronapandemie geen opvallende verschuivingen laten zien van onze waarden en opvattingen. Bij waarden op het gebied van religiositeit en politieke ideologie zien we niet alleen een hoge mate van overeenstemming, maar ook weinig verschillen over de tijd (Reeskens, 2020). Ook het SCP verwacht geen structurele verschuivingen in ons denken over instituties, politieke onderwerpen of de samenleving. Zelfs ten aanzien van onze voorkeuren voor herverdeling, meer solidariteit in inkomensondersteuning, verwacht het planbureau geen grote veranderingen. Er zijn voorbeelden waaruit blijkt dat juist ook in de coronatijd initiatieven ontstaan waarbij mensen elkaar ontmoeten die dat voor die tijd nog niet deden. Bijvoorbeeld het initiatief Brieven aan Bep, waarbij mensen zich kunnen aanmelden om penvriend te worden met een oudere die het leuk vindt om wat meer contact te hebben (Wij zijn de centrale, 2020). Of het muziekproject van Hanne Visser, student Muziektherapie en stagiair bij NHL Stenden Hogeschool en aangesloten bij het Atelier Studiesucces & Welzijn. Studenten die (extra) klachten hebben door de corona-maatregelen, die zich bijvoorbeeld eenzaam, gespannen, somber of angstig voelen, kunnen deelnemen aan wekelijkse online sessies om de klachten te verminderen (NHL Stenden Hogeschool, 2020). Corona lijkt sociale inclusie dus ook te bevorderen, vaak via kleine burgerinitiatieven. Het leven speelt zich weer meer lokaal af. Wijkgenoten ontmoeten elkaar, bijvoorbeeld doordat ze voor elkaar koken, terwijl dat anders nooit zou gebeuren.

Informatie en communicatie

Toch blijft staan dat de maatregelen en de informatie en communicatie over COVID-19 onbedoeld mensen uitsluiten. Zo was er bij de start van de eerste coronagolf kritiek dat er in de media geen rekening werd gehouden met doven en slechthorenden. Door de inzet van gebarentolken werd de informatie ook voor hen toegankelijk. Tolk Irma was een doorslaand succes. Maar sommige mensen of gezinnen worden nog steeds onvoldoende bereikt door de overheid, door Nederlandse media, door zorg en welzijn. Zo signaleert het Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders dat in hun achterban veel mensen nog steeds onvoldoende informatie krijgen, ondanks alle beschikbare communicatiekanalen: 'Taalachterstand is vooral voor de eerste generatie een probleem. Door de sluiting van de moskeeën, die normaliter een belangrijke ontmoetings- én informatieplek zijn, lopen sommige ouderen informatie mis.' (Movisie, 2020k). Behalve aandacht voor mensen die minder taalvaardig zijn, is het ook belangrijk om rekening te houden met mensen die minder digivaardig zijn aangezien veel informatie via online media wordt aangeboden.

Zorgen over de sociale inclusie van kwetsbare groepen

De *social distancing*-maatregelen hebben tot gevolg dat activiteiten en voorzieningen voor mensen in een kwetsbare positie nog maar beperkt of helemaal niet meer moge-

lijk zijn. Hierdoor worden zij onevenredig hard getroffen en kunnen zij steeds minder meedoen in de samenleving. Zo blijkt dat van de mensen die naar dagbesteding gaan 43% minder vaak gaat en 19% helemaal niet meer (Movisie, 2020b). Een ouder gaf aan dat het sluiten van de dagbesteding desastreus uitpakt voor haar zoon maar dat het eveneens grote gevolgen heeft voor de naasten. De ongelijkheid in mogelijkheden voor participatie, in toegang tot voorzieningen en tot informatie kan leiden tot onzekerheid, uitsluiting en desinformatie. Dit heeft niet alleen gevolgen voor de volksgezondheid. Het kan ook de sociale basis onder druk zetten.

MET HET NETWERK AAN DE SLAG

Landgoed en Campus Woudhuis is een groen-werk leerbedrijf. Via organisatie 's Heeren Loo hebben mensen met een licht verstandelijke beperking hier hun dagbesteding. Nu dit gestopt is, missen de deelnemers het werk en het contact met elkaar. Enkelen zijn spontaan een WhatsApp-groep gestart en houden op die manier contact. Ze sturen foto's rond waarop ze met hun werkkostuum tijdelijk ergens anders het groen onderhouden, uiteraard met inachtneming van de coronaregels. Deze gelukkigen zijn via hun sociale netwerk ergens aan de slag gegaan. Met hark, schffel en kruiwagen in de aanslag.

Aan het begin van de zomer van 2020 stuurden vijftien burgemeesters van grote steden een brandbrief aan het kabinet waarin zij hun zorgen uitten dat inwoners van kwetsbare wijken extra hard getroffen worden (Volkskrant, 2020). Er zijn aanwijzingen (CBS, 2020b en RTL Nieuws, 2020) die laten zien dat deze zorg waarheid wordt. Mensen met een migratieachtergrond en mensen met ongunstige leefomstandigheden blijken vaker en erger getroffen te worden door het virus. Dit zal ook na de pandemie doorwerken, bijvoorbeeld wanneer kinderen onderwijs hebben moeten missen. Immers, niet alle ouders zijn in staat kinderen goed te begeleiden bij online-onderwijs. Scholen doen hun best om kinderen in kwetsbare situaties in beeld te houden en op te vangen, maar het lijkt onvermijdbaar dat kinderen die toch al op achterstand staan de afstand met leeftijdsgenoten die meer begunstigd zijn, zien toenemen.

Regenboogactiviteiten geannuleerd

Veel regenboogactiviteiten zijn vanwege de coronapandemie geannuleerd (Movisie, 2020l). Voor LHBTI's die in hun eigen thuissituatie niet altijd zichzelf kunnen zijn en niet

altijd voldoende veiligheid ervaren, is dat extra schrijnend. LHBTI's ervaren ook verder extra obstakels in coronatijd. LHBTI's die bijvoorbeeld normaal gesproken hun (gespannen) thuissituatie kunnen ontvluchten door naar het werk te gaan, maar dat nu niet kunnen. Denk ook aan mensen die in een transitie van geslacht zitten, maar nu niet of minder snel het traject in kunnen vanwege wachttijden. 32% van de LBHTI's geeft aan problemen of moeilijkheden te ervaren vanwege de coronacrisis. Veruit de grootste groep zegt weinig tot geen mogelijkheden voor ontmoeting te hebben gehad, en in het verlengde hiervan de mogelijkheid om te daten. 82% is het niet gelukt om hulp te zoeken voor deze extra problemen en/of moeilijkheden. 63% van de respondenten geeft aan niet te weten of het de mensen in hun omgeving lukt om hulp te zoeken voor deze extra problemen en/of moeilijkheden, 26% geeft aan dat dat niet gelukt is. Diverse (lokale) LHBTI-organisaties zijn vanaf de *lockdown* initiatieven gestart om digitaal contact te blijven onderhouden en/of online activiteiten te organiseren, maar veel LHBTI's hebben daar geen interesse in of zijn er niet van op de hoogte.

Een bijzondere vorm van uitsluiting betreft de discriminatie van mensen met een Oost-Aziatische achtergrond, waarnaar het Kennisplatform Integratie en Samenleving (KIS) onderzoek deed (Broekroelofs & Poerwoatmodjo, 2020). De deelnemers aan het onderzoek ervoeren scheldkanonnades of discriminerende opmerkingen. Zelfs angst voor geweld werd breed beleefd. Discriminatie werd vrijwel overal ervaren: op het vliegveld, in de supermarkt, in de apotheek, bij de huisarts, op de werkvloer, in het onderwijs en in de privésfeer zoals op feestjes of thuis.

Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken

A - Contact en ontmoeting cruciaal

Dé uitdaging als het gaat om inclusie in tijden van corona is: hoe blijven kwetsbare groepen binnenboord die door corona uitgesloten dreigen te worden? Ontmoeting en contact zijn dan dé middelen om inclusie en verbinding in de wijk tot stand te brengen en te houden (Engbersen, 2020). Ontmoeting en contact vermindert vooroordelen, het draagt bij aan sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid in een wijk en het geeft wijkbewoners vertrouwen en weerbaarheid. Ook kan ontmoeting en contact bijdragen aan zelfredzaamheid en activeert het burgers om zich in te zetten voor hun buurt, dorp of stad. Zoals de WRR in zijn recente rapport *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving* stelt vereist dat dat gemeenten zorgen voor een veilige openbare ruimte (Sociale Vraagstukken, 2020). Voorzieningen als sportparken, bibliotheken en wijkcentra horen daar bij. En zegt de WRR: 'In zeer diverse omgevingen dienen gemeenten meer te investeren in professioneel opbouwwerk.' Het is daarnaast van belang om bestaande contacten warm te houden. Denk aan contact met lokale ondernemers, zoals managers van buurtsupers.

De coronacrisis legt een vergrootglas op de precare positie van specifieke groepen. Ouderen met een migratieachtergrond bijvoorbeeld lopen door hun slechtere gezondheid, lagere sociaaleconomische positie en slechtere beheersing van het Nederlands meer risico op eenzaamheid. Digitaal contact is voor deze groep vaak geen optie. Voor professionals zijn goed doorvragen en letten op de toon waarop wordt gesproken belangrijke tips (Verloove en Nhass, 2020).

B - Nieuwe contactvormen zijn nodig

Voor het sociaal domein is het een uitdaging om manieren te bedenken waarop mensen *coronaproof* met elkaar in contact komen en blijven, wanneer de gangbare vormen niet mogelijk zijn. Deze vormen dienen verder te gaan dan online contact, waarvan mensen laten weten dat het te beperkt is. De uitdaging is om zo dicht mogelijk bij de ander te komen. We zien dat hier allerhande creatieve oplossingen voor worden bedacht. Neem het voorbeeld dat een opbouwwerker gaf van een stoeptegel die op het trottoir van een oudere, eenzame man is geplaatst, met de tekst: 'Zwaai eens even.' Ook zijn er opbouwwerkers die buiten een huiskamer nabouwen door een oud bankstel op straat te zetten om vervolgens op anderhalve meter afstand gesprekken te voeren met de buurt. Sommige activiteiten kunnen in aangepaste vorm, bijvoorbeeld in kleinere groepjes, doorgang vinden, zoals *nordic walking* voor ouderen.

Gemeenten sluiten actief aan op de landelijke actie 'Aandacht voor elkaar' die in oktober 2020 is gestart. Met dit initiatief wil de overheid steun geven aan de vele initiatieven die rond de coronacrisis zijn ontstaan. Op de website aandachtvoorelkaar.nl worden initiatieven – van klein tot groot – verzameld, ter inspiratie. Gemeenten, (maatschappelijke) organisaties, bedrijven en individuen zijn opgeroepen om hun initiatieven via deze website aan te melden.

C - Zorg voor inclusieve communicatie

We constateren dat veel initiatieven oproepen om iets te doen voor 'kwetsbare en eenzame ouderen'. Vrijwilligers en actieve wijkbewoners zijn makkelijk te activeren op het helpen van deze mensen. Maar ouderen zelf voelen zich lang niet altijd aangesproken met deze termen. Initiatieven die weinig alert zijn op framing van groepen, lopen de kans dat hun goede intenties averechts uitpakken. Er dreigt dan een overschot aan vrijwilligers en een tekort aan vragers.

Een aandachtspunt voor het versterken van sociale inclusie in coronatijd is inclusieve communicatie. Door de manier van communiceren kun je mensen bewust of onbewust uitsluiten. Het is essentieel dat in de communicatie over corona de doelgroep zich persoonlijk aangesproken voelt. Dat vergt goed nagaan waaraan een groep behoefte heeft. Mensen moeten het gevoel krijgen: dit gaat over mij. Dit geldt ook voor mensen die minder taal- en digivaardig zijn. Dat vergt niet alleen voorlichting in de eigen taal maar ook uitleg over waarom bijvoorbeeld maatregelen nodig zijn.

We moeten diversiteit in het oog houden. Gangbare plekken waar mensen met een migratieachtergrond Nederlandssprekende medebewoners ontmoeten – dorpshuizen, wijkcentra, vrijwilligersplekken – zijn veelal gesloten, dus is het zaak hier alternatieven voor te bedenken. Het kan helpen om gebruik te maken van filmpjes, flyers in de brievenbus, posters op plekken waar mensen wel komen, pictogrammen en instructies in hun eigen taal. Onderzoek van het Kennisplatform Integratie en Samenleving laat zien dat er vooral lokaal werk aan de winkel is (Asia, 2020). Minder taalvaardige en zelfredzame bewoners hebben behoefte aan persoonlijk contact, bijvoorbeeld van mensen uit dezelfde migrantengroep, die hen kunnen aanspreken in de eigen taal. Maar het kunnen ook mensen zijn met een Nederlandse achtergrond die dicht bij bewoners staan en hen regelmatig zien. Zoals vertegenwoordigers van de moskee, het jongerenwerk, het buurthuis en het wijkteam.

Ook voor de periode na corona zijn er houdbare lessen voor inclusieve communicatie. De pandemie maakt duidelijk dat zulke communicatie niet vanzelf gaat en een scherp oog vergt voor wie niet meedoet. De extra obstakels die LHBTI's ervaren in coronatijd bijvoorbeeld onderstrepen dat veel van hen ook in de toekomst niet verlost zullen zijn van hun gespannen thuissituatie. Aan de andere kant kunnen ontmoetingen dankzij corona juist blijvende relaties opleveren.

D - Discriminatie tegengaan

Het tegengaan van discriminatie van mensen met een Oost-Aziatische achtergrond is urgent, en laat tegelijk de noodzaak in de breedte zien van het tegengaan van discriminatie en uitsluiting. Allereerst gaat het dan om bewustzijn creëren, zodat discriminatie niet meer geaccepteerd wordt, ook niet als 'grapje'. Minder stereotype mediabeelden kunnen daarbij helpen, net als rolmodellen, en aandacht op scholen. Oost-Aziatische mensen zelf kunnen gesterkt worden door voorlichting, om zo om te leren omgaan met discriminatie maar ook om te helpen eerder een melding te doen.

Hoofdstuk 3

Sociale cohesie

Door: Annica Brummel en Marcel Ham

Sociale cohesie gaat over de betekenis van sociale contacten en gemeenschappen, met name in de buurt. De coronapandemie maakt het belang van deze netwerken duidelijk. Voor veel Nederlanders werd de directe woonomgeving tijdens de lockdowns het centrum van de wereld. Dat was een enorme beperking. Maar er waren ook betrokken burens, nabije ontmoetingsplekken in de open ruimte en allerhande burgerinitiatieven, en die maakten een fundamentele menselijke behoefte niet alleen duidelijk maar ook mogelijk: betekenisvol contact. Welke inzichten brengt dat met zich mee voor het versterken van sociale cohesie in de toekomst?

FANTASTISCHE BASIS

In Lingewaard eten normaalgesproken elke week ruim 120 buurtbewoners in verschillende eetcafé's in hun buurt. Deze deelnemers werden tijdens de eerste coronagolf wekelijks gebeld door vrijwilligers van Stichting Welzijn Lingewaard en door vrijwilligers die hun hulp hadden aangeboden via de nieuwe hulplijn. Een kok - de engel van Lingewaard met een hart van goud - kookt één keer per week een maaltijd voor ongeveer vijftig deelnemers. Deze maaltijden worden thuisbezorgd door verschillende vrijwilligers. 'De basis die we hebben, is fantastisch. Structuren waar je al eerder in hebt geïnvesteerd, dat werkt heel goed', aldus Marianne van Stichting Welzijn Lingewaard. 'En tegelijk is het van belang om ook vrijwilligers niet uit het oog te verliezen. Veel van hen missen hun vrijwilligerswerk en willen graag wat doen.' (Buurtwijs, 2020).

Wat zijn gevolgen van de pandemie voor sociale cohesie?

De coronapandemie verdiept de scheidslijnen in de samenleving en creëert nieuwe scheidslijnen. Scheidslijnen tussen mensen zonder en met een contactberoep, tussen mensen met een flexibele en een vaste baan, met een koophuis en een huurhuis, met en zonder tuin, mensen voor wie het wel en niet vanzelfsprekend is om mee te doen, et cetera. De synchronisatie van de coronapandemie mag dan groot en wereldwijd zijn, het voelt niet voor iedereen hetzelfde. Inkomens- en baanverlies, toenemende schulden, groeiende woningnood – sommige groepen worden er harder door getroffen dan andere. En dat zet de sociale cohesie onder druk.

Was er aanvankelijk nog grote steun voor de maatregelen en het overheidsbeleid, sinds de tweede golf klinkt de kritiek steeds luider, ook dat trekt een wissel op de cohesie. Zo is er kritiek omdat de overheid niet tijdig genoeg maatregelen zou hebben genomen, of te weinig oog zou hebben voor de gevolgen van de maatregelen voor specifieke groepen jongeren of ondernemers. Er klinkt kritiek van mensen die de maatregelen niet ver genoeg of juist te ver vinden gaan. De eensgezindheid over wat ons bedreigt is de afgelopen tijd een stuk minder geworden. Het sociaal vertrouwen tegenover onbekenden is sinds de eerste golf dan ook fors gedaald, inmiddels weer naar het niveau van voor de crisis (SCP (2020c)). Het SCP voegt hier wel meteen aan toe dat dit sociaal vertrouwen nog altijd hoog is, en Nederland nog steeds een *high trust society* is.

Saamhorigheid en praktische ondersteuning

Vooraf het begin van de coronapandemie liet een grote bereidheid onder Nederlanders zien om elkaar te helpen. Hoewel de werkelijke inzet veel beperkter was dan de media deden vermoeden, zei een derde van de ondervraagden in het eerste grote maatschappelijke onderzoek naar de coronagevolgen bereid te zijn om onbekenden te helpen (Engbersen, 2020). Enkele maanden later, na de eerste *lockdown*, zeiden nog altijd veel mensen hulp te willen geven. Vooral minder intensieve hulp zoals boodschappen doen en een praatje maken was populair. Maar ook meer belastende vormen van hulp zoals eten koken of brengen kwam vaak voor. Tussen de 15 en 25% van de Nederlanders vond dat de buurtrelaties sinds de coronapandemie waren verbeterd en dat ze sindsdien meer vertrouwen in de burens hadden gekregen. Jongeren zijn minder positief over de buurtrelaties dan ouderen; gepensioneerden zijn het vaakst positief over de buurtrelaties.

Bij hun peiling in november was het beeld van de onderzoekers minder eenduidig. De stelling dat de relaties in de buurt (veel) beter zijn, werd toen minder onderschreven. En ook landelijk nam de onderlinge hulp van burens af. Maar in de drie grote steden was dit niet het geval, daar bleef de bereidheid om elkaar te helpen voorsnog hoog.

Het lopende onderzoek 'Burgers zorgen voor elkaar' van de Werkplaats Sociaal Domein Arnhem en Nijmegen bevestigt dat veel initiatieven waren gericht op praktische ondersteuning van ouderen, zoals boodschappen doen, koken of een concert geven bij een verzorgingstehuis. In dit onderzoek hebben studenten in verschillende regio's nieuwe burgerinitiatieven, die tijdens de eerste *lockdown* zijn ontstaan, gedurende een aantal weken gevolgd. Hoewel veel initiatieven aangeven dat ze open staan voor iedereen, zien we dat ze zich toch vaak richten op (kwetsbare) ouderen. Er is minder aandacht voor andere groepen en de steun die zij mogelijk nodig hebben. Studenten van de STERK-plaats, die ook aan dit onderzoek hebben meegewerkt, constateerden dat er weinig aandacht is voor mensen die net als zijzelf een verstandelijke beperking hebben. Dat niet alle bewonersinitiatieven in de buurt daadwerkelijk open staan voor deelname van mensen met een beperking was ook al voor de coronapandemie zichtbaar (Brummel, 2017). Het belang om aandacht te hebben voor de sociale toegankelijkheid van bewonersinitiatieven is misschien nog wel extra relevant geworden in deze periode van coronamaatregelen, waarin de druk op solidariteit toeneemt.

Vrijwilligers onder druk

Opvallend was dat uit het maatschappelijke corona-onderzoek bleek dat het aantal mensen dat steun zegt te ontvangen aanzienlijk lager is dan het aandeel steungevers. Ook uit het lopende onderzoek van de Nijmeegse-Arnhemse werkplaats blijkt ook een mismatch tussen hulpvraag en -aanbod. Op Facebookpagina's werd bijvoorbeeld geregeld het aantal nieuwe vrijwilligers gemeld, maar wat de behoefte precies was bleef bij de meeste initiatieven onduidelijk. Het algemene beeld is wel dat naast de enorme boost aan vrijwillige energie een groot deel van het vrijwilligerswerk ook kwam stil te liggen door de maatregelen. Een sociaal werker verwoordt het als volgt: 'Tegelijk is het van belang om ook vrijwilligers niet uit het oog te verliezen. Veel van hen missen hun vrijwilligerswerk en willen graag wat doen.' (Buurtwjs, 2020). Na de eerste *lockdown* bleek een deel van de nieuwe vrijwilligers weer af te haken zodra ze weer aan het werk konden.

WILBERT VAN DE KAMP BEDACHT DE 'GROKAALBOX'

Sociaal ondernemer Wilbert van de Kamp uit Groningen bedacht met andere bewoners de 'Grokaalbox'. Mensen die deze doos met producten bestellen, steunen daarmee lokale ondernemers, en ze ontdekken nieuwe producten uit Groningen. Het idee is een groot succes, vertelt Wilbert. 'Ook voor bedrijven is dit leuk. Ze kunnen bijvoorbeeld een box als kerstpakket geven. Daar gaan we er deze winter 800 stuks van maken. Voor sommige ondernemers die meedoen is het grappig. Zo werken we samen met een bedrijfje dat sambal maakt. De sambal gaat nu mee in het kerstpakket en het bedrijfje moet ineens 800 potjes maken. Dat zijn leuke dingen, zeker in een tijd die voor veel ondernemers heel moeilijk is.'

BURENHULP

Op veel plekken in Nederland komt burenhulp op gang. Mensen gooien briefjes in de deur met daarop een telefoonnummer zodat mensen die hulp nodig hebben kunnen bellen als ze iets nodig hebben of om hun verhaal te delen. Er zijn talloze Facebookpagina's – vaak gesorteerd op woonplaats – waarop mensen kunnen aangeven dat ze hulp kunnen gebruiken bij boodschappen, huishouden en andere dagelijkse klusjes. Ook de landelijke omroepen doen mee: KRO-NCRV startten Corona Quarantaine Contact. Samen met de Nationale Coalitie tegen Eenzaamheid brengen zij mensen samen via het Corona Quarantaine Contact.

Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken

A - Belangrijke rol sociaal werkers

De coronapandemie zou een *wake-up call* moeten zijn voor iedereen om de collectieve dimensie in het sociaal werk te omarmen en niet langer te verwaarlozen. Te sterk was in het sociaal domein in het achterliggende decennium de nadruk komen te liggen op individuele hulpverlening van wijkteams en op lokale beleidsprogramma's waarin concepten als zelfredzaamheid, zelforganisatie en eigen kracht domineerden. De crisis maakte het belang van opbouwwerk weer helder. Functies waarmee wordt gewerkt aan samenlevingsopbouw en verbindingen worden gelegd zijn hoognodig aan herwaardering toe.

Die herwaardering betreft ook het bredere sociaal werk. De coronapandemie maakt meer dan ooit zichtbaar dat gemeenschappen of bewonersinitiatieven niet altijd ontstaan of vindbaar zijn (denk bijvoorbeeld aan mensen met een beperking, oudere migranten). Sociaal werk kan daarin faciliteren en aanjagen. Zeker als het gaat om verduurzaming van contacten met moeilijk bereikbare, kwetsbare bewoners en het verbinden van heel verschillende groepen.

Voor sociaal werkers is het ook belangrijk om oog te houden voor de duurzaamheid van initiatieven en platforms. Nieuwe hulpplatforms houden niet altijd stand, omdat er geen duurzame relaties of samenwerkingen aan ten grondslag liggen. Platforms die wel werken, bestonden ook voor de crisis al, zoals het Opzoomer-initiatief hieronder laat zien. Sociaal werk kan daarin versterken, verbinden, faciliteren en aanjagen. Zeker als het gaat om verduurzaming van contacten met moeilijk bereikbare, kwetsbare bewoners en het verbinden van heel verschillende groepen. De coronapandemie heeft niet alleen de nabije solidariteit scherp op het netvlies gezet (Enbersen, 2020), maar ook mensen in zeer kwetsbare omstandigheden, mensen in precaire situaties, mensen die met eenzaamheid te maken hebben en degenen die minder digivaardig zijn. Juist zij werden door de coronapandemie getroffen. Daar extra oog voor hebben is cruciaal de komende tijd.

B - Ontmoetingsplekken cruciaal

Voor collectief werken zijn fysieke ontmoetingsplekken cruciaal, zo bewees het afgelopen jaar. Plekken waar mensen elkaar - op afstand - kunnen ontmoeten. Het Movisie-project *Wij in de wijk* zag verschillende nieuwe vormen van inspirerende plaatsen, waar mensen elkaar als vanzelfsprekend ontmoeten. Vluchtige ontmoetingsplekken, zoals socioloog Talja Blokland die in 2005 noemde. Opvallend was dat sinds maart de open publieke ruimte daar bij bleek te horen. Buiten werd het nieuwe binnen. Het buurtommetje maakte opgang, activiteiten als de plantsoenbingo ontdekt. Vrijwilligers ontpopten zich als wandelmaatjes, buurtwerkers voerden zo nodig balkongesprekken of gingen de straat op met borden waarop stond 'Hoe gaat het met u?' Het is belangrijk om dat vast te houden. Investeren in publieke ruimten is investeren in ontmoeting en verbinding

(Klinenberg, 2018). Maak ze goed bereikbaar, haal de drempels ernaartoe weg, richt ze aantrekkelijk in voor zowel jonge als oudere bewoners, en programmeer ze met aansprekende activiteiten. En zorg dat dit een inclusief en participatief proces is; samen met alle wijkbewoners. Hier is nog een wereld te winnen.

Voor het stimuleren van *bonding* en *bridging* vertegenwoordigen de publieke ruimten een potentieel dat nog niet ten volle wordt benut. Voorbeelden van hoe je ook in de publieke buitenruimte verbindingen kunt maken tussen groepen die elkaar niet altijd vanzelfsprekend zullen ontmoeten, vind je onder andere in de handreiking *In verbinding in de wijk* (Brummel et al., 2018).

C - Digitaal verlies, maar ook winst

Sociaal werkers worstelden intussen ook hoorbaar met de overschakeling op digitaal contact. In Arnhem vertelden leden van het wijkteam hoe ze met grote moeite contacten onderhielden en vreesden voor de kwaliteit van hun werk (Peeters, P-H, 2020). Mariska Meinen en Josien Hofs hekelden vanuit de Beroepsvereniging van Professionals in het Sociaal Domein het fysieke vertrek van veel sociaal professionals uit de wijken - vaak in opdracht van hun werkgever: 'De vroegsignalering werd opgeschort. Zorgvragen verdwenen daarmee uit beeld. De drempel om hulp te vragen is hoger geworden, want in de meeste buurthuizen kun je alleen nog op afspraak terecht.' De twee auteurs roepen sociaal werkers op om hun eigen afwegingen te maken, en daarbij de waarde van contact, meedoen aan de samenleving af te zetten tegen de angst voor het coronavirus (Hofs en Meinen, 2020). Dat is wat veel mensen in de praktijk ook blijken te doen: ze schipperen, gaan langs bij oma en knuffelen haar na het overlijden van opa.

De verschillende *lockdowns* stimuleren ook tot creatieve uitwegen. In Nijmegen maakten sociaal werkers behalve met balkon-bingo ook contact met intercom-bellen. De opbouwwerkers, wijkmeesters en buurtsportcoaches gebruiken de intercom bij de flats om even een praatje te maken en te kijken hoe het gaat. En digitalisering biedt ook kansen. Quirien van der Zijden van de Landelijke Associatie Wijkteams ziet dat bij vechtscheidingen de emoties minder hoog oplopen. Digitalisering van wijkteams werkt soms drempelverlagend. 'Even een appje, snel een sms, *webinars* met een verrassende hoge opkomst van de doelgroep: het contact met cliënten kán makkelijker gaan.' En wat ook beter kan: cliënten kunnen zelf bijdragen aan dossiervorming. Online interventies lijken nu ook meer verankerd. Professionals in wijkteams vinden zelf ook gemakkelijker manieren om hun online expertise op te krikken.

In het jongerenwerk werd al veel online gewerkt, maar sinds het voorjaar is dit nog meer in een stroomversnelling gekomen, zo bleek uit de Versnellingstafel Technologie die in het najaar van 2020 is gehouden: 'Als ik voor corona mijn rondje liep op straat, dan had ik een goede avond als ik vier jongeren sprak. Als ik nu een bericht op Instagram er uit doe, bereik ik gemakkelijk honderd jongeren.' Online werken biedt dus ook kansen voor sociaal werkers om beter zicht te houden op kwetsbare omstandigheden waar mensen zich in kunnen bevinden en waar mogelijk verbindingen te leggen met initiatieven in de wijk.

D - Burgerinitiatieven warmhouden

De toename van spontane hulp sinds de coronapandemie vasthouden en uitbouwen, dat is de opgave. Maar hoe doe je dat? Hoe speel je daar op in? Valt er misschien iets op te steken van de Opzoomerstraten die als sinds 1994 in Rotterdam floreren? Tijdens en dankzij corona groeide het aantal actieve straten er met 350 tot 2200. Hoe doen ze dat daar toch? Welzijnsdenker Jos van der Lans ging er kijken, en wat zag hij? Behalve een soort Rotterdamse doenerigheid ontwaarde hij het enorme belang van vaste gezichten. De directeur van OpzoomerMee, Johan Janssens, werkt er al 25 jaar, maar ook de andere medewerkers hebben een lange staat van dienst. De support vanuit het stadhuis hielp ook, alle burgemeesters van de afgelopen 40 jaar waren openlijk fan. Doorslaggevend is eigenaarschap: OpzoomerMee is van en voor Rotterdammers. Voor sociaal werkers ligt er een belangrijke taak om op dergelijke initiatieven en relaties in te spelen en ze gaande te houden. Het onderstreept ook de bevindingen van de Werkplaats Sociaal Domein Arnhem en Nijmegen dat platforms die wel werken, al voor de coronapandemie bestonden.

E - Aansluiten bij burgercollectieven

Mensen die zich organiseren om hun zorg, voedsel- of energievoorziening zelf te regelen, kunnen houvast geven in ongunstige tijden. Sinds enkele jaren zijn zulke burgerinitiatieven bezig aan een gestage opmars. Ze bieden burgers hoop op een toekomst met meer zeggenschap en controle over hun leefwereld. In coronatijd deed hoogleraar Tine de Moor, verbonden aan de Erasmus Universiteit, met haar collega's onderzoek naar het wel en wee van deze initiatieven. Ze ontdekte dat veel collectieven naarstig op zoek zijn naar financiering, stevige professionalisering en goed leiderschap. Overheden kunnen daarin een doorslaggevende ondersteunende rol spelen. Maar die laten zich volgens de onderzoekers nogal eens leiden door hun eigen doelen. Een actieve burger zegt: 'Overheden kijken net als andere gevestigde organisaties niet echt naar ons model, maar beoordelen ons in de mate waarin we bij hun doelstellingen passen.' Meer aansluiten bij de logica en de diversiteit van burgercollectieven zou het advies zijn aan met name gemeenten.

F - Wederkerigheid in het oog houden

Er wordt verondersteld dat vrijwilligers weerbaar zijn en deelnemers kwetsbaar; je bent een sterke vrijwilliger, óf een eenzame hulpbehoevende oudere. Zo zwartwit ligt het niet, laat de coronapandemie zien. Mensen willen graag van betekenis zijn voor anderen en vinden het lastig om aangesproken te worden op hun kwetsbaarheden (Linders, 2020, zie ook het hoofdstuk hiervoor over inclusie). In relaties is wederkerigheid belangrijk, daar moet ook in het contact met kwetsbare groepen oog voor blijven.

Taalgebruik kan daar al iets in betekenen. In campagnes helpt het niet om te hameren op dat kwetsbare, zielige en eenzame aspect. Zo hielpen studenten met een verstandelijke beperking hun burens met boodschappen doen, terwijl deze studenten in ogen van velen juist de hulpbehoevende partij zouden zijn. Als je mensen wilt helpen, moet je niet enkel vragen wat diegene nodig heeft, maar ook: wat kan en wil je nog betekenen voor een ander? Of misschien moet je bij die laatste vraag beginnen. Van betekenis zijn voor anderen draagt niet alleen bij aan veerkracht voor de persoon zelf, maar is ook een manier om sociale verbindingen aan te gaan met anderen. Een breder gesprek voeren dan alleen vragen wat iemand nodig heeft of kan betekenen, kan ook helpen. Een voorbeeld hiervan is de gesprekstoel die bij Pluryn (Pluryn, 2020) is ontwikkeld.

GESPREKSTOOL

Tijdens de eerste *lockdown* ging in de hulpverlening de meeste aandacht uit naar de maatregelen. Afstand houden, mondkapjes dragen, thuisblijven. Mensen zaten tijdens die eerste *lockdown* min of meer opgesloten in hun woonvorm, terwijl hen nauwelijks werd gevraagd: hoe ervaar je dit? Welke betekenis heeft werk, dagbesteding, vrije tijd of sociaal contact voor jou? Wat mis je door de maatregelen, en kunnen we daarin iets voor je betekenen? Omdat zo'n gesprek niet iedereen even gemakkelijk aangaat, heeft Pluryn – een zorginstelling die mensen ondersteunt bij het vergroten van kansen op een zo volwaardig mogelijke plek in de samenleving – een gesprekstoel ontwikkeld. Steeds meer organisaties zien hier het belang van in (Pluryn, 2020).

PRAKTIJKVOORBEELD: BUURTCARAVAN STIMULEERT VITALITEIT

Een buurtcaravan in de Vogelenbuurt in Utrecht, waar wijkbewoners elkaar ontmoeten en nieuwe inspiratie opdoen, wordt gezien als een van de *good practices* die zich richt op de aanpak eenzaamheid in Utrecht. Sociaal makelaar van DOCK, Reilif Bonse: 'De buurtcaravan staat er elke dag en biedt een afwisselend programma, zoals samen genieten van lekkere en gezonde broodjes en soep van samenwerkingspartner Jumbo, die het thema vitaliteit onder ouderen graag onder de aandacht brengt. Ook kunnen bezoekers een slaapcursus volgen, fitnessen of dansen tijdens een tangoworkshop. Mensen leren elkaar kennen en besluiten vaker samen koffie te drinken, maar ik zie ook wandelclubjes ontstaan.'

Hoofdstuk 4

Sociale empowerment

Door: Meike Heessels, Jan Willem van de Maat, Bertina Algra en Jolanda Tuinstra

Als er een ding is wat de coronapandemie heeft blootgelegd, dan is het de kwetsbaarheid van de samenleving als geheel én van inwoners op individueel niveau. De COVID-19-crisis lijkt op een collectief rouwproces. Mensen zijn verdrietig omdat ze dierbaren verliezen, omdat er dierbaren ziek zijn, omdat ze elkaar moeten missen, thuis moeten werken terwijl de thuissituatie er niet op is ingericht. We zijn boos of angstig omdat alles anders en onzeker is geworden (Heessels, 2020). En tegelijkertijd ontstonden ook hier initiatieven die hoopvol zijn. Soms worden uit onverwachte hoeken talenten aangeboord en ontstaan situaties waar mensen kansen krijgen om zich te ontplooiën.

Sociale empowerment gaat erover of inwoners gezien, erkend en aangesproken worden op hun talenten. Voor sociale kwaliteit is het cruciaal dat mensen over hun eigen leven kunnen beschikken en zich op een manier kunnen ontwikkelen die zij belangrijk vinden. Juist dit is sterk onder druk komen te staan tijdens de COVID-19-crisis. Het onderhouden van sociaal contact met mensen om ons heen werd ineens aan banden gelegd. En dat gold ook voor de mogelijkheden om ons te ontwikkelen, bijvoorbeeld tijdens een nieuwe studie of vrijwilligerswerk. Hoe diep werd de sociale kwaliteit geraakt door deze afname van sociale empowerment en hoe worden inwoners gezien, erkend en aangesproken op hun talenten?

'IK WIL HET VERSCHIL MAKEN VOOR MENSEN DIE HET MINDER HEBBEN GETROFFEN'

Bertina Algra studeerde af als sociaal werker en woont en werkt in Sint Jacobiparochie. Daar wil ze, in opdracht van de gemeente Waadhoeke, de inclusieve samenleving bevorderen. Hoe? Door een voormalig schoolgebouw om te toveren tot de huiskamer van Sint Jacobiparochie. Bertina: 'Als jeugdzorgwerker heb ik vaak gezien dat kwetsbare mensen vooral het gevoel hebben: ik doe niet mee, ik hoor er niet bij. Dat vind ik niet kunnen, dus werd het mijn missie om dit aan te pakken.' Dat werd nog eens versterkt toen ze zag dat het zorgelijk was gesteld in de regio ten aanzien van participatie, wonen en laaggeletterdheid.

Ze begon met een behoefteonderzoek, door bij 900 huishoudens enquêtes af te nemen. 'De mensen die ik aan de deur sprak, vonden het alleen al ontzettend fijn dat ze de vraag kregen: hoe gaat het met je? En: wat heb je nodig?' Overigens was de drempel voor Bertina om aan te bellen aanvankelijk hoog, zeker bij huizen die er niet welkom uitzagen – gordijnen dicht, rommelige tuin. 'Maar juist de gesprekken met die bewoners leverden het meest op. Een kwart gaf aan om hulp verlegen te zitten. Mijn voornaamste conclusie is dat mensen persoonlijk contact enorm waarderen, en dat de coronapandemie dit alleen maar meer heeft verduidelijkt.'

Bertina vervolgt: 'Ik ben aan de slag gegaan in een leeg schoolgebouw en heb bewoners gewoon gevraagd: wat zou je voor het dorp willen doen? Daar keken sommigen gek van op, dat ze hier een vrije keus in hadden. Ik sprak mensen aan op hun talent, zodat ze bij zichzelf te rade gingen: wat wil ik, wat kan ik? Zelf de regie krijgen, daar groeiden ze van. Ik heb bijvoorbeeld een mevrouw in een scootmobiel gevraagd hoe we een rolstoelvriendelijke moestuin konden opzetten. Er waren namelijk talloze plekken waar ze niet kon komen, zoals de lokale begraafplaats die vol grind lag. Dat raakte me enorm; ik vond het meer dan logisch om haar wensen mee te nemen.'

Wat zijn de gevolgen van de pandemie voor sociale empowerment?

De COVID-19-crisis vergroot zowel de kwetsbaarheid als de veerkracht van inwoners. Deze elementen zijn vaak aan elkaar verbonden; vanuit de kwetsbaarheid ontstaat groei, het is een continue wisselwerking. Die groeiprocessen moeten op gang gebracht worden, het talent van mensen moet worden aangesproken: dat verstaan we onder empowerment. Van Regenmortel (2008) noemt drie dimensies van empowerment. Enerzijds de individuele kant die gericht is op zelfontplooiing, maar er is ook de collectieve kant: samen hulpbronnen aanboren om sociale veranderingen teweeg te brengen. Die twee hebben vervolgens weer invloed op beleidsniveau. Al deze dimensies van empowerment zijn nodig om de coronapandemie als samenleving en individu goed door te komen. Paulo Freire (1970) benoemt het belang van collectieve empowerment. Empowerment komt voort uit collectieve actie: iedereen is een actor, iedereen geeft richting aan de actie en aan het gewenste resultaat en inwoners leren van elkaar. Het handelen in groepen wordt door Freire als belangrijk element van empowerment gezien, waar iedereen zijn bijdrage aan levert. Empowerment is volgens Freire een proces van bewustwording van de eigen positie, krachtontwikkeling en zich organiseren voor positieve en duurzame wederkerigheid.

COVID-19 en de maatregelen om de verspreiding van het virus in te dammen, hebben gevolgen voor sociale empowerment. De maatregelen die door de landelijke overheid werden afgekondigd, beperkten de zelfbeschikking van mensen. Dat gold voor iedereen en voor ouderen in zorginstellingen in het bijzonder. Ouderen werden deels gereduceerd tot objecten van zorg en minder gezien als mensen die je wilt ondersteunen bij het voeren van eigen regie over het leven. Er werd gemis ervaren, bijvoorbeeld door het overlijden van een geliefde of bekende, maar ook door aangepaste bezoeksregelingen in zorginstellingen. Aan de andere kant brachten de (gevolgen van de) maatregelen ook eenheid en werden veel nieuwe, sociale initiatieven op touw gezet, zoals we hebben gezien in het voorgaande.

Als mensen beperkt worden in het voeren van eigen regie, betekenisvolle anderen moeten missen en zich niet onder sociale contacten kunnen begeven zoals ze gewend zijn, dan liggen gevoelens van eenzaamheid op de loer. Een aantal vormen zijn: existentiële, sociale en emotionele eenzaamheid. Dit nam dan ook fors toe, met name de emotionele eenzaamheid (SCP, 2020a). Emotionele eenzaamheid ervaar je als je voor je gevoel geen mensen hebt met wie je je zielenroerselen kunt delen, mensen die er voor je zijn en je begrijpen. De knuffels met betekenisvolle anderen en het hebben van persoonlijke en intieme gesprekken moesten, met name ouderen maar ook jongeren, tijdelijk in de ijskast stoppen. Alle goedbedoelde zwaaimomenten, balkonconcerten en opgestuurde kaartjes konden de behoefte aan emotionele intimiteit niet stillen. Bij existentiële eenzaamheid gaat het over het gemis aan een doel, aan zingeving.

Veerkracht en kwetsbaarheid

Mensen ervaren zingeving wanneer ze iets voor een ander kunnen doen. Wederkerigheid is in relaties essentieel. Even kletsen met een collega die daar blij van wordt, koffie halen voor een andere collega – het lijken details, maar als het niet meer kan, ontdekken mensen de waarde ervan. Een voorbeeld om op die behoefte in te spelen is het ‘Voordeurinitiatief’ in Koarnjum (Leeuwarder Courant, 2020). Gemaakte pakketjes kunnen meegenomen en gebracht worden naar iemand in de buurt die misschien behoefte heeft aan een praatje. Dat kan een zieke zijn, of iemand die zich eenzaam voelt, een nieuwe bewoner of gewoon een onbekende in je omgeving. Sociaal contact is belangrijk voor mensen. Zeker ook korte, vluchtige ontmoetingen (Pinker, 2014). Sociale contacten vervullen de behoefte aan intimiteit, het gevoel ergens bij te horen, zorg dragen voor een ander en het ontvangen van waardering (SCP, 2020a). De maatregelen om COVID-19 in te dammen en de angst die deze pandemie met zich meebrengt kunnen wederkerigheid en het gevoel van zingeving in de weg staan. Denk bijvoorbeeld aan het afgelasten van vrijwilligersactiviteiten of het dragen van een mondkapje; je bent dan min of meer opgesloten in jezelf, mensen zien maar de helft van je gezicht en je verstaat elkaar minder goed. Er kan onzekerheid en onhandigheid ontstaan in sociale contacten. Mensen kunnen bijvoorbeeld verschillende opvattingen hebben over zaken rondom de coronacrisis. Als je plots tegenover iemand staat, kan dat angst en conflict veroorzaken. We moeten zoeken naar alternatieve uitingsvormen om te laten zien dat anderen belangrijk voor je zijn.

Uit onderzoek weten we dat eigen regie samenhangt met kwaliteit van leven: zelf kunnen beslissen over hoe je je dag indeelt en hoe de benodigde aandacht, zorg en ondersteuning daarbij past (Movisie, 2020g). Mensen ervaren verlies omdat ze anders moeten leven. Ze hebben te maken met coronamaatregelen om zichzelf en anderen te beschermen. Hierdoor kunnen mensen niet meer naar buiten en geen bezoek ontvangen. De autonomie komt onder druk te staan. Veel mensen kunnen niet bij hun dierbaren zijn. We missen fysiek, betekenisvol en dagelijks contact. Er sterven mensen en we kunnen niet nabij zijn zoals mensen zouden willen; uitvaarten mogen niet of beperkt bezocht worden, geliefden sterven in isolatie, zoals het geval was aan het begin van de eerste coronagolf.

Tegelijk gaan mensen op zoek naar wat nog wél kan en wat zij belangrijk vinden in hun leven. Wie bijna negentig jaar is, kan ervoor kiezen lichamelijke gezondheid voorop te zetten en zich volledig fysiek te isoleren van anderen. Hij of zij kan ook voorrang geven aan de mentale en sociale gezondheid en bijvoorbeeld besluiten enkele mensen uit te kiezen om nog wel regelmatig te ontmoeten.

HEIKO (88) WILDE ZIJN MEDELEVEN BETUIGEN

‘Een meneer in het woonzorgcentrum waar ik ook woon, vertelde me dat zijn vrouw overleden was. Toen zijn vrouw begraven werd, kwam net de maatregel dat wij er niet meer uit mochten en elkaar niet meer op mochten zoeken. Ik was van plan om na de begrafenis naar hem toe te gaan om hem mijn medeleven te betuigen en om te informeren hoe het was gegaan. Vanwege de maatregelen lukte dat niet, en vanwege het oog op privacy kon ik zijn telefoonnummer ook niet van de receptie krijgen. Dat soort dingen zijn heel erg.’

Jongeren somberder

Uit onderzoek van onder andere I&O Research en SCP blijkt dat jongeren sinds de crisis somberder zijn en zich aanzienlijk vaker eenzaam voelen dan ervoor (I&O Research, 2020). Ze voelen zich verslagen, soms gedesillusioneerd, hadden andere verwachtingen van een *minor* of hun afstuderen. Ze volgen thuis onderwijs en zien elkaar of hun docenten eens in de zoveel weken. Zelfontwikkeling van jongeren staat onder druk, ze komen minder aan identiteitsontwikkeling toe. Er is sprake van (online) thuisonderwijs. De vraag is wat dit gaat betekenen voor de toekomst van deze kinderen en jongeren. We lopen bijvoorbeeld het risico dat kinderen worden onderschat doordat ze niet worden beoordeeld (zoals bij een CITO-score) op hun vermogens, maar op de prestaties die zij in deze periode kunnen laten zien. Voor het hoger onderwijs is al besloten af te zien van een bindend negatief studieadvies, maar het vraagt ook om dergelijke interventies in het basis- en voortgezet onderwijs.

Een negatief gevolg van het thuisonderwijs is ook de verminderde sociale uitwisseling, meer verveling en eenzaamheid. Dit kan voelen als ontheemd en verweesd contact; er is een groot verschil tussen *live* en online communicatie. Die gevoelens kunnen zich uiten in een illegaal feest. Deze feesten komen soms in de media, terwijl de overgrote meerderheid van de jongeren die zich netjes aan de regels houdt maar door de pandemie wél worstelt met zingeving of in een neergaande spiraal terechtkomen, het nieuws niet halen.

OSCAR STOLK (24): 'DAN MAAR EEN TIJDJE NIKS'

'Nu het wat betreft studie rustig is, voel ik me misschien niet écht eenzaam, maar verveel ik me wel. Aan verveling heb ik altijd een hekel gehad. Ik houd van nieuwe dingen ontdekken, nieuwe mensen leren kennen, maar dat kan door corona veel minder. Ik wilde bijvoorbeeld net vrijwilliger worden in een museum, maar nu moet alles dicht. Ik heb geen vaste vriendin, in tegenstelling tot mijn huisgenoten. Voor corona ontmoette ik meisjes bij de voetbalclub of op feestjes, dat kan nu niet. Misschien ben ik vooral bang voor verveling. Daarom denk ik de laatste tijd: misschien is het goed om te leren om wat meer tevreden te zijn. Dan maar een tijdje niks.'

Vereenzaming

Er is een risico dat mensen door hun eenzaamheid in een negatieve spiraal terechtkomen; eenzaamheid kan leiden tot slaapgebrek, wat weer kan leiden tot andere problemen, zoals het minder snel vinden van een nieuwe baan. Factoren als samenwonen met een partner en het hebben van werk zijn elementen die je psychologisch stabiel houden. Voor wie het thuis niet fijn heeft, is de impact van thuis moeten blijven groter. Deze mensen zijn kwetsbaarder omdat ze minder vanzelfsprekende steun van hun omgeving ervaren. Voor mensen die vóór de crisis al kwetsbaar waren, kan de crisis de spreekwoordelijke druppel betekenen die de emmer doet overlopen. Denk hierbij aan werklozen die vóór de crisis vrijwilligerswerk deden. Dit bood hen enige structuur en een gevoel van zingeving, maar door de COVID-19-crisis is het vrijwilligerswerk afgelast. Verder hebben alleenstaanden de indruk dat hun sociale netwerk door de crisis nog kleiner is geworden; vrienden met een relatie trekken zich terug in hun bubbel, gaan hooguit nog eens met een ander stel wat eten, waardoor deze singles zich eerder buitengesloten voelen (SCP, 2020a).

Inzichten om de sociale kwaliteit te versterken

A - Reality check

Grote groepen in de samenleving voelen zich eenzaam, ervaren stress en voelen zich buitengesloten (Tuinstra, 2020). De neiging bestaat al snel om de gevolgen van de COVID-19-crisis te relativiseren: als we creatief zijn en focussen op wat wel kan, kunnen we de negatieve gevolgen van de pandemie voor de sociale kwaliteit goed opvangen. Het is echter belangrijk om ook realistisch te zijn. Als mensen sterk beperkt worden in hun zelfbeschikking, mogelijkheden om hun leven met anderen te delen, en zichzelf te ontwikkelen, dan heeft dat grote negatieve gevolgen voor het leven van mensen. Mensen die zich al in een kwetsbare situatie bevonden, ervaren nog grotere gevolgen. Als we dit erkennen, geven we erkenning aan de pijn van mensen die dagelijks met de gevolgen te maken hebben. Zij hebben daardoor meer het gevoel gezien en begrepen te worden en staan er minder alleen voor.

B - In gesprek, echt luisteren

Mensen vinden het vaak lastig om een pijnlijk onderwerp aan te snijden op een niet beladen manier. Delen van gevoelens met betrekking tot eenzaamheid gaat niet vanzelf (Movisie, 2020e, Den Hollander, Talma, Heessels, 2020n). Het is de uitdaging om de rust en tijd te nemen om wat werkelijk van belang is voor de ander naar boven te halen. Durf te vertragen en wees geduldig, ook naar jezelf als professional of vrijwilliger. Soms vraagt het een omweg en wat creativiteit om werkelijk te horen wat de ander nodig heeft. Het is voor de omgeving van belang om goed te luisteren en zo te ontdekken wat een ander het liefst wil. In het gesprek is het van belang dat je de ander ziet en samen onderzoekt wat voor die persoon van waarde en betekenis is in het leven. Hierbij is oprechte aandacht cruciaal. Waarden blijven altijd van belang, ook als het leven tegen zit. Een gesprek over waarden draagt bij aan een goed contact, vertrouwen én biedt ingangen om te kunnen zoeken naar mogelijkheden. Daarnaast kan iets voor een ander doen – de hond uitlaten, een boodschap doen – een manier zijn om zo'n gesprek op een natuurlijke manier te laten ontstaan.

C - Meer oog voor zingeving: rituelen en routines

De COVID-19-crisis werpt allerlei levensvragen op. Rituelen kunnen helpen om letterlijk vorm te geven aan die zingevingsvragen. Denk bijvoorbeeld aan iemand die na een burn-out het leven weer wil oppakken en een amulet heeft gemaakt om daarin de verzamelde kracht voor het nieuwe jaar te symboliseren. Tiu de Haan, ritueel specialist uit Engeland, spoort mensen aan om binnenshuis betekenisvolle momenten te creëren. Bijvoorbeeld door een veilige plek te maken – een hut zoals je deed als kind – en stil te staan bij wat je nodig hebt om je geborgen te voelen. In ondersteuning en hulpverlening moet oog zijn voor zingeving (Heessels, 2020). Hulpverleners kunnen ondersteunen in en stilstaan bij vragen als: waar ben je ondanks alles dankbaar voor? Ook kunnen zij ondersteunen in het tastbaar maken van deze waardevolle dingen in het leven.

Dit kan door te vragen naar: Wie ben je dankbaar? Welke verhalen horen daarbij? Welke kleur heeft die dankbaarheid? Tijdens de eerste golf lag de nadruk op de medische kant van de crisis, pas later is er meer oog gekomen voor economische en sociale gevolgen van de crisis (Bakker & Alderliesten, 2020). 'Jij moet in isolatie, want je vormt een risico'. Nu pas stellen organisaties vaker de vraag: hoe ervaar jij de maatregelen, wat kunnen we voor je betekenen? Bijvoorbeeld een organisatie voor cliënten met een verstandelijke beperking die instrumenten ontwikkelt om dit gesprek aan te gaan.

Nieuwe routines kunnen helpen om de sociale empowerment te versterken en de negatieve spiraal van eenzaamheid te doorbreken. Het is belangrijk om mensen aan te spreken op hun talenten, ze uit te nodigen om mee te doen op een manier die bij hen past en in lijn is met de geldende maatregelen. Concreet: als je stamcafé, sport- of hobbyclub is gesloten, hoe laad je dan op? Hoe groet en ontmoet je mensen, nu dat niet meer op de geijkte manieren kan? Voor de nabije toekomst is het goed om na te denken wat ons – bijvoorbeeld als familie of vrienden – bindt en hoe we dat kunnen uiten, zonder fysieke aanwezigheid of online contact. Je kunt denken aan brieven sturen, tegelijkertijd een kaars aansteken of tegelijkertijd dezelfde gerechten koken.

In coronatijd verandert er veel. Veel groepjes zijn er niet meer, je kunt je haast niet voorstellen hoe het leven was voor corona. Ja, daar heb ik natuurlijk last van. Je ontwijkt elkaar. Zelfs in de winkel, met een mondkapje, dat heeft een weerslag op het gevoel van wie je bent. Daar heb ik echt last van. We zitten in een cocon en ik vrees dat we dat geaccepteerd hebben.

Hoofdstuk 5

Conclusies en aangrijpingspunten

Door: Marcel Ham, Hans Alderliesten, Lou Repetur, Jolanda Tuinstra en Lisbeth Verharen

De coronapandemie laat zien dat de gehele samenleving kwetsbaar is voor een onzichtbaar virus met zichtbare en voelbare gevolgen. De sociale kwaliteit staat serieus onder druk, zo zagen we in het voorgaande. Niet alleen door het virus zelf, maar ook door de social distancing-maatregelen en de bedreiging van werk en inkomen. Op de langere termijn is er nog veel onzekerheid over de economische en sociale gevolgen.

Ernstige crises, zo leert de wetenschap ons, verdiepen bestaande scheidslijnen en trekken een zware sociale wissel op de mensen die er toch al minder florissant voor staan (Vrooman, 2020). In de voorgaande hoofdstukken hebben we sociale gevolgen - voor zover al mogelijk - in kaart gebracht. We gebruikten daarvoor de bril van sociale kwaliteit. Daarmee keken we via vier condities naar de samenleving: sociaaleconomische zekerheid, sociale inclusie, sociale cohesie en sociale empowerment.

In het algemeen valt allereerst de ambiguïteit op van wat we zien. De pandemie maakt groepen mensen op een schrijnende manier kwetsbaar of extra kwetsbaar. Tegelijk zien we een nieuwe en ongekende veerkracht in buurten en in sociale relaties. We zien een verschraling van relaties door het digitale contact maar ook innovatie en juist nieuwe vormen waardoor het sociaal werk mensen juist beter bereikt. We zien inspirerende voorbeelden van inclusie en empowerment maar ook onbedachtzame vormen van uitsluiting of van ernstig bemoeilijkte ontmoetingen zoals van LHBTI's.

Opvallend is dat de bestaanszekerheid van oude en nieuwe groepen onmiskenbaar bedreigd wordt. Van delen van de middenklasse tot degenen die hun inkomen bij elkaar sprokkelen in het informele circuit – velen kunnen door de crisis de eindjes niet meer aan elkaar knopen. Slechte huisvesting en ondermaatse digitale voorzieningen verscherpen de sociale tekorten. De overheid organiseert met al dan niet tijdelijke inkomensvoorzieningen veel solidariteit, maar kan niet voorkomen dat er mensen tussen wal en schip vallen. De informele verbanden – familie, burens, vrienden – vullen de gaten op. Ook tijdens de tweede golf blijkt de hulpbereidheid groot.

Ten derde zien we in alle vier de condities van sociale kwaliteit het enorme belang van contact, ontmoeting en ontmoetingsplekken. Er worden nieuwe vormen van contact en plekken (buiten) ontdekt, en mensen die elkaar voorheen nog niet ontmoetten doen dat nu wel. Het belang van ontmoeting wordt onderstreept door veel aandacht voor mensen die eenzaam of niet digivaardig zijn.

Ten vierde zien we door verschillende vensters van sociale kwaliteit de noodzaak van aandacht voor de ontwikkelingskansen van kinderen. Dit vraagt om ingrijpen van de overheid op het beleid van selecteren. De sociale basis kan ook een belangrijke rol spelen. Onderwijsondersteuning aan kinderen kan worden geboden door medewerkers van bibliotheken, studenten en buurtgenoten. Sociaal werkers hebben van oudsher een taak in het mobiliseren en faciliteren van dit soort vormen van ondersteuning en moeten de ruimte krijgen en nemen om juist die rol nu weer te pakken.

De vier vensters van sociale kwaliteit geven handelingsperspectieven voor versterking van de sociale basis. Zowel overheden als professionals en burgers kunnen er houvast aan ontlenuen. We vatten ze hieronder nog een keer samen, nu in de vorm van actie- of aangrijpingspunten per conditie.

1 Sociaaleconomische zekerheid: versterk de redzaamheid

A - Versterk de herontdekte redzaamheid

De coronacrisis maakt nieuwe groepen kwetsbaar en raakt oude groepen vaak extra hard. De overheid organiseert veel solidariteit maar kan niet alle gaten vullen. Het is dan ook hoopvol dat de crisis ook de sociale basis activeert. Mensen ontdekken dat ze samen redzamer zijn dan ze dachten. Het versterken van die herontdekte redzaamheid is een belangrijke opdracht voor de komende tijd.

B - Investeer in ontmoetingsplekken

Cruciaal voor het versterken van die redzaamheid zijn ontmoetingsplekken waar mensen elkaar coronaproof kunnen treffen. Plekken waar ze gezien worden, erkenning voor hun situatie krijgen en praktische hulp. Denk aan buurthuizen en bibliotheken, maar sinds corona ook nadrukkelijk plekken in de buitenruimte. Dat maakten parksporten, plantsoenbingo en balkongesprekken de afgelopen tijd duidelijk. Dat vasthouden vergt investeren in de publieke ruimte, samen met wijkbewoners. Er valt nog een wereld te winnen om die toegankelijker te maken voor jong en oud.

C - Vergroot de mogelijkheden voor digitale participatie

Digitaal participeren is een must geworden, cruciaal voor de bestaanszekerheid. Geen burger kan meer zonder een goed wifi-netwerk en een laptop. Sommige gemeenten

zien de noodzaak om daarin te helpen. Ook burgers laten zich niet onbetuigd en zamen bijvoorbeeld oude laptops in voor gezinnen die het niet breed hebben. Dat zijn initiatieven die brede ondersteuning verdienen.

D - Benoem de sociaaleconomische verschillen

De sociaaleconomische verschillen zullen groter en schrijnender worden. Deze verschillen moeten benoemd worden, dat kan het begin zijn tot verandering. Iedereen in de sociale basis – van professional tot vrijwilliger tot inwoner – kan een rol spelen in het signaleren van mensen die door de bodem van het bestaan dreigen te zakken en in het onder de aandacht brengen van hun situatie.

E - Maak werk van het versterken van de sociale basis

Al voor de coronacrisis waren er initiatieven om twee vliegen in één klap te slaan: de sociale basis versterken en het perspectief vergroten van mensen zonder werk. Basisbanen voor mensen in de bijstand bijvoorbeeld worden in Groningen gekoppeld aan cruciale taken in de wijk. Het zijn initiatieven die navolging verdienen, zeker ook omdat het aantal mensen in de bijstand weer groeit, en waarvoor het nodig kan zijn de ruimte in de regels op te zoeken.

2

Sociale inclusie: toegankelijkheid en gelijkwaardigheid

F - Ontmoeting cruciaal, juist voor kwetsbaren

Ook voor inclusie is ontmoeting cruciaal. Ontmoeting en contact zijn het middel voor verbinding in de wijk en tegen polarisatie en complotdenken. Het is de remedie tegen vooroordelen en kan helpen burgers samen redzamer te maken. Specifiek kwetsbare groepen verdienen daarbij extra aandacht, zoals oudere migranten, of LHBTI's, voor wie gebruikelijke ontmoetingsvormen zijn afgesneden.

G - Nieuwe contactvormen nodig

Ruimte voor creativiteit als het gaat om nieuwe vormen van ontmoeting – dat is de komende tijd hard nodig. Denk aan de opbouwwerker die op de stoep een huiskamer nabouwt of aan 'intercom-bellen'. Gemeenten kunnen dergelijke creativiteit enorm stimuleren door bijvoorbeeld tijd en ruimte te geven aan het sociaal werk en aan initiatieven van burgers.

H - Zorg voor inclusieve communicatie

Pas op voor onbedoelde framing van groepen, bijvoorbeeld met het oogmerk om vrijwilligers te werven voor 'kwetsbare en eenzame ouderen'. Dat kan mensen het gevoel geven dat ze er niet bij horen. Geef mensen op een positieve manier het gevoel 'dit gaat over mij'.

3 Sociale cohesie: een cruciale rol voor sociaal werk

I - Belang van het sociaal werk

De coronapandemie is een *wake-up call* voor professionals en beleidsmakers om de collectieve dimensie in het sociaal werk te omarmen en niet langer te verwaarlozen. Te veel lag de afgelopen tijd de nadruk op individuele hulpverlening, ten koste van het leggen van verbindingen, van het aanbrengen van cement tussen mensen. De cruciale rol van het opbouwwerk – of het nu gedaan wordt door een ‘gebiedsmakelaar’ of ‘buurtcoördinator’ – is weer aangetoond.

J - Digitale winst

Digitaal contact heeft onmiskenbaar zijn beperkingen, maar kan ook nieuwe mogelijkheden scheppen voor het sociaal werk. Het contact met cliënten kan makkelijker gaan, jongeren kunnen beter bereikt worden en de digitalisering van wijkteams kan drempelverlagend werken.

K - Duurzame hulpplatforms

Hulpplatforms houden het vaak niet lang uit. Goed kijken naar wat ze nodig hebben om ze duurzaam te laten worden is daarom de opdracht. Voor lokale overheden is het daarbij cruciaal om niet te veel eigen doelen te stellen maar om te kijken wat de initiatiefnemers voor ogen hebben en hun eigenaarschap te waarderen.

4 Sociale empowerment: in gesprek over verbinding en nieuwe rituelen

L - Reality check

Het is belangrijk om realistisch te zijn. Veel mensen worden door de coronacrisis ernstig beperkt in hun zelfbeschikking, in hun relaties met anderen of in hun ontwikkeling. Mensen die al in een kwetsbare positie zaten ervaren nog grotere gevolgen. Dat benoemen is belangrijk voor mensen om gezien te worden en het gevoel te hebben er minder alleen voor te staan.

M - Oprechte aandacht

Goed luisteren in een betekenisvol gesprek is daarvoor cruciaal. Oprechte aandacht en geduld van professional of vrijwilliger zijn een must voor het versterken van sociale empowerment.

N - Rituelen en routines

De COVID-19-crisis roept allerlei levensvragen op. Rituelen en routines kunnen helpen die te geleiden. Van brieven schrijven tot op dezelfde tijd hetzelfde gerecht koken. Humor kan ook goed helpen tegen somberheid, angst, zorgen en stress, zo laat onderzoek zien (Strick, 2020).

Tot slot

De bril van sociale kwaliteit laat zien dat we niet met lege handen staan tegenover de coronacrisis. De actie- of aangrijpingspunten per conditie versterken elkaar en kunnen helpen de gevolgen van de crisis op te vangen. Als de crisis dan geen kans is, dan toch in ieder geval een wake up call om aan de kwaliteit van gemeenschappen en onze samenleving te werken.

Bronnen

- * Asia, S. (2020). Goede communicatie over coronamaatregelen voor álle burgers. Geraadpleegd via: www.kis.nl/artikel/goede-communicatie-over-coronamaatregelen-voor-álle-burgers
- * Bakker, J. & Alderliesten, J. (2020). *Leer van die eerste coronagolf: laat het welzijn van mensen zwaarder wegen*. In: Nederlands Dagblad, 5 oktober 2020. Geraadpleegd via www.nd.nl/opinie/opinie/995717/laat-welzijn-zwaarder-wegen
- * Bos, K. (2020). *Verlies en rouw tijdens corona: de stilte in huis werd ineens heel luid*. In: NRC, 5 oktober 2020. Geraadpleegd via www.nrc.nl/nieuws/2020/10/05/verlies-en-rouw-tijdens-corona-de-stilte-in-huis-werd-ineens-heel-luid-a4014791
- * Broekroelofs, R. & Poerwoatmodjo, J. (2020). Verkenning over ervaren discriminatie ten tijden van het COVID-19 virus onder Nederlanders met een Oost-Aziatische achtergrond. Geraadpleegd via: cocreatie.movisie.nl/share/page/site/1413004-mi-vji-discr-oost-aziat-nederl/document-details?nodeRef=workspace://SpacesStore/def019ab-4d78-4eee-8d20-a5fb26db6c96
- * Brummel, A. (2017). *Sociale verbinding in de wijk. Mogelijkheden voor sociale inclusie van wijkbewoners met een lichte verstandelijke beperking of psychische aandoening* (Proefschrift Radboud Universiteit, Nijmegen). Delft: Eburon.
- * Brummel, A., Asselt-Goverts, I. van, Santvoort, F., Ketelaars, A., Esmeijer, N. & Verharen, L. (2018). *In verbinding met de wijk. Een handreiking wijkgericht werken vanuit de aanpak WijkKring*. Nijmegen: Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.
- * Buurtwijs (2020). Opbouwwerker verbindt off- en online wereld. Geraadpleegd via www.buurtwijs.nl/content/opbouwwerker-verbindt-en-online-wereld
- * Caleidoscoop (2020). Thuisbibliotheken in en om Heerenveen. Geraadpleegd via: www.caleidoscoopheerenveen.nl/nieuws/thuisbibliotheken-in-en-om-heerenveen
- * CBS (2020). Dossier ZP. Geraadpleegd via www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-zp
- * CBS (2020b). Oversterfte in de eerste zes weken van de corona-epidemie. Geraadpleegd via www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2020/20/oversterfte-tijdens-de-eerste-zes-weken-van-de-corona-epidemie

- * Dementiezorg voor Elkaar (2020). Dagbesteding dementie in tijden van corona. Geraadpleegd via www.dementiezorgvoorelkaar.nl/actueel/nieuws/dagbesteding-dementie-corona
- * Dros, L. (2020). *Filosofo Marli Huijer: 'Open de cafés: ophokken schaadt de sociale cohesie'*. In: Trouw, 4 december 2020. Geraadpleegd via www.trouw.nl/religie-filosofie/filosofo-marli-huijer-open-de-cafes-ophokken-schaadt-de-sociale-cohesie~bf6aa0d6
- * Engbersen, G.B.M., Van Bochove, M., De Boom, J., Burgers, J., Étienne, T., Krouwel, A., Van Lindert, J., Rusinovic, K., Snel, E., Weltevrede, A., Van Wensveen, P. & Wentink, T. (2020). *De heropening van de samenleving – De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.
- * Fokkema, T. & Conkova, N. (2020). Coronamaatregelen vergroten kans op eenzaamheid migrantenouderen. Geraadpleegd via: www.socialevraagstukken.nl/coronamaatregelen-vergroten-kans-op-eeenzaamheid-migrantenouderen
- * Freire P. (1972). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Herder and Herder
- * Goudsmit, R. & Popken, L. (2020). *Alleen is maar alleen, al helemaal tijdens de tweede golf*. In: Trouw, 8 november 2020. Geraadpleegd via www.trouw.nl/zorg/alleen-is-maar-alleen-al-helemaal-tijdens-de-tweede-golf~b62e4b93
- * HAN (2020). Participeren in coronatijd; vertrouwen in elkaar. Geraadpleegd via: blog3.han.nl/han-sociaal/wp-content/uploads/sites/62/2020/12/Participeren-in-coronatijd.pdf
- * Heessels, M. (2020). Ritualiseren in tijden van Corona. Geraadpleegd via: www.linkedin.com/pulse/ritualiseren-tijden-van-corona-meike-heessels
- * Hofs, J. & Meinen, M. (2020). Hoezo samen? Laat als sociaal werkers je eigen stem horen! Geraadpleegd via: www.socialevraagstukken.nl/hoezo-samen-laat-als-sociaal-werkers-je-eigen-stem-horen
- * Trouw (2020, 8 november). Alleen is maar alleen, al helemaal tijdens de tweede golf. Geraadpleegd via www.trouw.nl/zorg/alleen-is-maar-alleen-al-helemaal-tijdens-de-tweede-golf~b62e4b93
- * I&O Research (2020). Het corona- en het eenzaamheidsvirus. Geraadpleegd via www.ioresearch.nl/wp-content/uploads/2020/04/Het-corona-en-het-eeenzaamheidsvirus-uitgebreid-rapport.pdf

- * KBO-PCOB (2020). KBO-PCOB en NOOM bundelen krachten: Informatielijn voor álle ouderen in Nederland. Geraadpleegd via: www.kbo-pcob.nl/nieuws/kbo-pcob-en-noom-bundelen-krachten-informatielijn-voor-alle-ouderen-in-nederland
- * Klinenberg, Eric (2018). *Palaces for the People. How to Build a More Equal & United Society*. London: Penguin Random House.
- * Kennisplatform Integratie en Samenleving (2020). Tips voor inclusieve communicatie over het coronavirus. Geraadpleegd via: www.kis.nl/artikel/tips-voor-inclusieve-communicatie-over-het-coronavirus
- * Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people. How social infrastructure can help fight inequality, polarization and the decline of civic life*. New York: Crown.
- * Lans, J. van de (2020). *Het geheim van opzoomeren*. Utrecht: Sociale Vraagstukken. Geraadpleegd via www.socialevraagstukken.nl/rubrieken/reportage/het-geheim-van-opzoomeren
- * Leeuwarder Courant (2020). Gehoord en gezien. Geraadpleegd via: www.e-pages.dk/lc/4305/article/1243671/26/1/render/?token=12eeb7bb7b602c03098ab8069a5d6ff5
- * Linders, L. (2020, 9 mei). Vraagverlegenheid in het nieuwe normaal. Geraadpleegd via www.socialevraagstukken.nl/vraagverlegenheid-in-het-nieuwe-normaal
- * LSA (2020). Werk in de wijk. Geraadpleegd via www.lsabewoners.nl/onderwerpen/werk-in-de-wijk
- * Meinen, J. & Hofstede, J. (2020). *Hoezo samen? Laat als sociaal werkers je eigen stem horen!* Utrecht: Sociale Vraagstukken. Geraadpleegd via www.socialevraagstukken.nl/hoezo-samen-laat-als-sociaal-werkers-je-eigen-stem-horen
- * Miller, W. R. & Rollnick, S. (2014). *Motiverende gespreksvoering. Mensen helpen veranderen*. Houten: Ekklesia.
- * Movisie (2020a). Armoede door corona: 'Durf hulp te vragen'. Geraadpleegd via www.movisie.nl/artikel/armoede-door-corona-durf-hulp-te-vragen
- * Movisie (2020b). Coronapandemie: dagbesteding ouderen valt weg. Geraadpleegd via: www.movisie.nl/artikel/coronapandemie-dagbesteding-ouderen-valt-weg
- * Movisie (2020c). Coronavirus: verlaag de stress voor mensen in armoede. Geraadpleegd via www.movisie.nl/artikel/coronavirus-verlaag-stress-mensen-armoede

- * Movisie (2020d). 'De mantelzorger van vandaag is de nabestaande van morgen'. Ondersteuning bij rouw en verlies in tijden van corona. Geraadpleegd via www.movisie.nl/artikel/mantelzorger-vandaag-nabestaande-morgen
- * Movisie (2020e). *Eenzaamheid: Wat weten we en waar staan we?* Geraadpleegd via www.movisie.nl/artikel/aanpak-eenzaamheid-wat-weten-we-waar-staan-we
- * Movisie (2020f). Fietskoeriers met tijd en aandacht voor inwoners. Geraadpleegd via www.movisie.nl/artikel/fietskoeriers-tijd-aandacht-inwoners
- * Movisie (2020g). 'Ik word beperkt in wat ik zou willen doen'. Eigen regie van ouderen onder druk door coronamaatregelen. Geraadpleegd via www.movisie.nl/artikel/eigen-regie-ouderen-onder-druk-door-coronamaatregelen
- * Movisie (2020h). *In gesprek over eenzaamheid. Handboek training*. Utrecht: Movisie.
- * Movisie (2020i). Verslag online leersessie nieuwe armoede 8 juli 2020. Geraadpleegd via www.movisie.nl/artikel/verslag-online-leersessie-nieuwe-armoede-8-juli-2020
- * Movisie (2020j). Wij in de wijk 2. Geraadpleegd via www.movisie.nl/publicatie/wij-wijk-2
- * Movisie (2020k). Migrantenorganisaties: 'Werk juist nu in coronatijd als gemeente met ons samen!' Geraadpleegd via: www.movisie.nl/artikel/migrantenorganisaties-werk-juist-nu-coronatie-gemeente-ons-samen
- * Movisie (2020l). LHBTI-ontmoeting tijdens coronacrisis. Geraadpleegd via: www.movisie.nl/artikel/lhbt-ontmoeting-tijdens-coronacrisis
- * Movisie (2020m). Sociaal werker als verbinder tussen hulpinitiatieven en inwoners. Geraadpleegd via: www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2020-05/Verslag-Sociaal-werker-als-verbinder-tussen-hulpinitiatieven-en-inwoners-11052020.pdf
- * Den Hollander, Talma, Heessels (2020n). *Handboek In gesprek over eenzaamheid*. Utrecht, Nederland: Movisie.
- * NHL Stenden Hogeschool (2020). Nieuwsbrief sociale kwaliteit. Geraadpleegd van: www.nhlstenden.com/sites/default/files/bestanden/nieuwsbrief_sociale_kwaliteit_-_editie_juni_2020.pdf
- * Participatie Keuken (2020). Vrijwilligersbezorgers Hans & Ellen getuigen: 'Ze zien de hele week geen mens'. Geraadpleegd via participatiekeuken.nl/vrijwilligersbezorgers-hans-ellen-ze-zien-de-hele-week-geen-mens

- * Pelt, M. van & Repetur, L. (2018). *De sociale basis terug van weggeweest*. Utrecht: Movisie.
- * Peeters, P. (2020). Wijkteams in coronatijd. *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 113(4), 4-7.
- * Pharos (2020). Meer migranten sterven tijdens corona-epidemie – inclusief onderzoek nodig. Geraadpleegd via: www.pharos.nl/nieuws/meer-migranten-sterven-tijdens-corona-epidemie-inclusief-onderzoek-nodig
- * Pinker, S. (2014). *The Village Effect: How Face-To-Face Contact Can Make Us Healthier, Happier and Smarter*. Atlantic Books.
- * Pluryn (2020). *Gesprekstoel het nieuwe participeren*. Nijmegen: Pluryn.
- * Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2020). *Toegang tot de stad, hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutel voor burgers vormen*. Den Haag.
- * Reeskens, T., Muis, Q., Sieben, I., Vandecasteele, L., Luijkx, R., & Halman, L. (2020). Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data. *European Societies*. Geraadpleegd via www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616696.2020.1821075.
- * Regenmortel, T. van (2008). *Zwanger van empowerment. Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg*. Eindhoven: Fontys Hogeschool Sociale Studies.
- * RTL Nieuws (2020). Coronavirus slaat harder toe in zwakkere wijken: inwoners minder beschermd. Geraadpleegd via: www.rtlnieuws.nl/onderzoek/artikel/5189278/corona-wijk-achterstand-onderzoek-amsterdam-stadsdeel-cijfers
- * Rusinovic, K. et al. (2020). Berichten uit een stille stad. De maatschappelijke impact van COVID-19 in Den Haag. Den Haag: Kenniscentrum Governance of Urban Transitions.
- * SCP (2020a). *Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- * SCP (2020b). Welbevinden ten tijde van corona. Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020. Geraadpleegd via www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2020/09/10/welbevinden-ten-tijde-van-corona.-eerste-bevindingen-op-basis-van-een-bevolkingsenquête-uit-juli-2020/Welbevinden+ten+tijde+van+corona.pdf

- * SCP (2020c). SCP-coronakompas: Vertrouwen. Politiek en sociaal vertrouwen in tijden van corona. Geraadpleegd via: www.scp.nl/onderwerpen/corona/documenten/publicaties/2020/12/04/coronakompas-vertrouwen
- * Sociale Vraagstukken (2020). Dossier: Reflecties op en na corona. Geraadpleegd via: www.socialevraagstukken.nl/dossiers/reflecties-op-en-na-corona
- * Sterker Sociaal werk & Welkom (2020). *Voorbij het virus. Vitaal sociaal werk in tijden van corona*. Geraadpleegd via www.sociaalwerk nederland.nl/?file=21179&m=1602237959&action=file.download
- * Strick, M. (2020). Coronagrappen doen een mens aantoonbaar goed. Geraadpleegd via: www.socialevraagstukken.nl/coronagrappen-doen-een-mens-aantoonbaar-goed
- * Tijdschrift voor sociale vraagstukken (2020). Sociale vraagstukken (3). Utrecht, Nederland: Movisie.
- * Tijdschrift voor sociale vraagstukken (2020). Sociale vraagstukken (4). Utrecht, Nederland: Movisie.
- * Tilburg University (2020). Jeugd in tijden van Corona. Geraadpleegd via www.tilburguniversity.edu/nl/onderzoek/impact/jeugd-tijden-van-corona
- * Tuinstra, J. (2020). Creativiteit in coronatijd. Geraadpleegd via: www.nhlstendentools.nl/drpr/nieuwsbrieven/NB-2390/bijlage/23bestand5309.pdf
- * Verharen, L. (2017). *Being there. Samen werken aan het versterken van Sociale Kwaliteit*. Arnhem: HAN University of Applied Sciences Press. Verkregen via www.han.nl/onderzoek/nieuws/versterken-sociale-kwalit/_attachments/being_there_lisbeth_verharen_def_versie_web.pdf
- * Verharen, L. Heessels, M., Jansen, C., Wolf, J.. (2019). Sociale Kwaliteit voor een sterke Sociale Basis. Geraadpleegd via www.researchgate.net/publication/340661135_Sociale_Kwaliteit_voor_een_sterke_Sociale_Basis
- * Verharen, L. (2020). Lisbeth Verharen: 'De crisis mobiliseert de sociale basis'. Utrecht: Sociale Vraagstukken. Geraadpleegd via www.socialevraagstukken.nl/interview/lisbeth-verharen-de-crisis-mobiliseert-de-sociale-basis
- * Verloove, J. & Nhass, H. (2020). Coronavirus en eenzaamheid bij migrantenouderen: tips. Geraadpleegd via: www.kis.nl/artikel/coronavirus-en-eeenzaamheid-bij-migrantenouderen-tips.

- * Volkskrant (2020, 1 mei). De onzekere toekomst van starters: daar sta je dan met je bul in de hand. Geraadpleegd via www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-onzekere-toekomst-van-starters-daar-sta-je-dan-met-je-bul-in-de-hand~b938848d/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

- * Volkskrant (2020, 16 juni). Burgemeesters: coronacrisis treft kwetsbare wijken hard, 1,25 miljard euro nodig voor actieplan. Geraadpleegd via: www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/burgemeesters-coronacrisis-treft-kwetsbare-wijken-hard-1-25-miljard-euro-nodig-voor-actieplan~be9f35fc/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

- * Vrooman, C. (2020). Pandemie verscherpt tegenstellingen tussen klassen, niet tussen jong en oud. Verkregen via: www.socialevraagstukken.nl/pandemie-verscherpt-tegenstellingen-tussen-klassen-niet-tussen-jong-en-oud/

- * Wekker, F.E.A. (2020). *Building belonging: Affecting feelings of home through community building interventions*. Amsterdam/Zutphen: Amsterdam University Press/Walburg Pers.

- * Wij zijn de centrale (2020). Schrijf een brief aan Bep! Geraadpleegd via: wijzijndecentrale.nl/home/schrijf-een-brief-aan-bep

- * Zorgalliantie (2020a). *Versnellingstafel Participatie; betekenisvol contact in de wijk*, 3 december 2020. Geraadpleegd via orgalliantie.com/betekenisvol-contact-in-de-wijk-over-vertrouwen-solidariteit-en-wederkerigheid

- * Zorgalliantie (2020b). *Versnellingstafel Technologie*, 5 november 2020. Geraadpleegd via zorgalliantie.com/online-technologie-zorg-en-welzijn-in-de-versnelling

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken